

Василь Дебенко

Зародження
імперської ідеї
в Московській
державі в кінці
XV-XVI ст.

істор 1

Василь Дебенко

Зародження
імперської ідеї
в Московській
державі в кінці
XV-XVI ст.

м. Івано-Франківськ
2002 рік

НБ ПНУС

743686

Василь Дебенко

Зародження імперської ідеї в Московській державі в кінці XV-XVI ст.

2-е видання, доповнене. - Івано-Франківськ, 2002. - 153 с.
(8 іл., 2 дод.)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Калакура Ярослав Степанович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки;

доктор історичних наук, професор **Юрій Михайло Федорович**, Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного інституту, завідувач кафедри соціально-економічних наук.

Книга присвячена розгляду формування в Московській державі імперської ідеї, виробленню політичною елітою Москви відповідної геополітичної доктрини та шляхів її реалізації. Вона розрахована як на фахівців істориків, політологів, соціологів, так і на масового читача.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

Авторська редакція

Дизайн і верстка: студія дизайну "Арт-Бастер".

Видрук здійснено видавництвом "Плай" Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

74 3686

Інв. №

© "Арт-Бастер", 2002
© В.З. Дебенко, 2002

ВСТУП

Утворення Російської імперії у XVIII ст. мало далекосяжні політичні наслідки, як для російського народу, так і цілої низки країн, які опинилися під її владою або мали спільний з нею кордон. Ідеологічним обґрунтуванням небаченого територіального розширення Росії стала імперська ідея. Її витoki прослідковуються вже наприкінці XV ст. Сформована діячами православної церкви та підтримана політичною елітою Московської держави імперська доктрина стала офіційною ідеологією російських самодержців. Її практичне застосування вимагало від урядових кіл Московії величезних матеріальних коштів та людських жертв. Водночас вона значною мірою вплинула на її подальший етнополітичний розвиток. Саме тому глибоке і всебічне вивчення імперської ідеї в Московській державі кінця XV-XVI ст. є назрілою і актуальною проблемою.

По-перше, актуальність вивчення згаданої теми зумовлена тим, що дослідження імперської ідеї в Московській державі, її впливу на ідеологію та політичну практику правлячих кіл Москви спеціально не розроблялося. В радянській, російській та українській історіографії узагальнюючих чи спеціальних праць з цієї проблематики поки що не створено.

По-друге, актуальність даного дослідження полягає також у розкритті витоків імперської доктрини в суспільно-політичному житті росіян XV-XVI ст. Вона вплинула на формування певних рис ментальності панівного стану Московської держави, спроб вироблення ним відповідної політичної концепції та намагання її реалізувати. Вважасмо, що розуміння політики Росії на міжнародній арені в сучасних умовах є неможливим без всестороннього вивчення впливу імперської ідеї на внутрішню та зовнішньополітичний розвиток Московії.

Проблема формування імперської ідеології в Московській державі викликала значний інтерес в історичній науці. Вона широко дискутується в історіографії і є джерелом для висунення й обґрунтування багатоманітних, іноді альтернативних, наукових версій та гіпотез.

Проте більшість істориків, які торкалися у своїх дослідженнях проблематики нашої роботи, прийшли до ряду спільних висновків. По-перше, імперська ідея в Московській державі формувалась під тиском як внутрішніх, так і зовнішніх чинників її суспільно-

політичного розвитку. По-друге, на формування імперської ідеології Москви значної мірою вплинули корпоративні інтереси російського духовенства та зміцнення самодержавної влади великих московських князів.

Досліджуючи питання формування імперської ідеї в Московській державі, на наш погляд, насамперед, треба дати визначення терміну "Імперія", з'ясувати головні ознаки країни імперського типу. В історичній літературі, дослідники в переважній своїй більшості термін "Імперія" тлумачать, як величезне державне утворення до складу якого входять (частіш за все шляхом завоювань) території іноетнічних народів та держав. Для Імперії характерними є взаємовідносини на основі метрополія - колонія та жорстке застосування центральної влади в приєднаних або підкорених землях¹.

Головні ознаки держави імперського типу детально з'ясовані в статті сучасної російської дослідниці Л.С. Гатагової. Серед них відмітимо ті, які певною мірою підсилюють доцільність і цінність проведеного нами дослідження. Передусім, це сакральний характер влади, яка здійснюється без посередницьких органів й установ між правителем і народом. Важливе місце у реалізації ідей, закладених в імперській доктрині, займає експансія. Вона забезпечує приріст території. Вагому роль в оформленні імперської концепції відіграє ідеологія, зокрема релігія, яку необов'язково сповідує більшість населення. Особливе значення у формуванні імперської доктрини відводиться ідеям, що пропагують претензії на світове панування. Л.С. Гатагова підкреслює, що переліченні вище ознаки можуть не проявитись в конкретних імперських моделях. Однак "це зовсім не суперечить ідеальному образу Імперії, а швидше за все свідчить про відому іншоваріантність її історичних втілень"².

Зазначимо, що в кінці XV-XVI ст. зародження імперської ідеології відбувалось не тільки в Московській державі. В цей час імператори з династії Габсбургів об'єднали під своєю владою Німеччину, Нідерланди, Іспанію з її американськими колоніями, значну частину італійських земель. Все це давало їм змогу на міжнародній арені висунути претензії на створення універсальної католицької імперії³.

Імперські компоненти були присутніми й в зовнішньополітичній програмі англійських урядових кіл. В 1523 р. королем Англії Генріхом VIII була прийнята нова концепція зовнішньої політики

країни. У ній провідне місце займав принцип використання економічних та політичних протиріч між континентальними державами. Правлячі кола Англії намагались, таким чином досягти найбільших зовнішньополітичних успіхів, які б відповідали державним інтересам англійської монархії⁴.

Претензії на міжнародну гегемонію висувались також урядовими колами Франції та польської королівської династії Ягеллонів. Окреме місце в європейській історії кінця XV-XVI ст. займали імперські амбіції Турецької держави. Завоювання Візантійської імперії, підкорення Греції, Болгарії та Сербії не обмежили зовнішньополітичних зазіхань турків. Вони докладали значних військово-політичних зусиль для приєднання до Османської імперії італійських республік Середземномор'я, країн Східної та Центральної Європи.

Наявні в наш час у розпорядженні науковців опубліковані архівні матеріали, документальні збірники, політична кореспонденція з історії суспільно-політичної думки, внутрішньої і зовнішньої політики Росії дають можливість для комплексного вивчення проблеми зародження і розвитку імперської ідеї в Московській державі. Аналіз її основних напрямків і механізмів реалізації в політичній практиці московських правителів автор прагнув здійснювати на основі принципів об'єктивізму й історизму, враховуючи особливості соціально-економічного, політичного і культурного життя Московії кінця XV-XVI ст.

Розділ 1.

Джерела та історіографія проблеми дослідження

Історії Російської держави присвячена чимала література, різнопланова за проблематикою, шириною висвітлюваних проблем, а також формою і жанром. Широкий є спектр видань: від газетної публіцистики до узагальнюючих праць та монографій. І все ж, незважаючи на це, окремі аспекти політичної історії Росії є недостатньо вивченими й дискусійними в історіографії. До них ми відносимо і проблему формування імперської ідеології у Московській державі наприкінці XV-XVI ст., її впливу на внутрішній та зовнішньополітичний розвиток цієї країни.

Серед причин, які визначають доцільність нашого дослідження виділимо також відсутність з одного боку фундаментальних праць з даної тематики. З іншого прагнення прив'язати наявний у розпорядженні дослідників джерельний матеріал до висунутих кон'юктурних положень офіційної ідеології Російської імперії, а згодом СРСР. Тісна залежність наукових розвідок від урядової політичної доктрини призводила до ігнорування первинної інформативної цінності джерел. Іноді це вело до заідеологізованого трактування документів, подій, діяльності окремих осіб російськими та радянськими дослідниками. Проте, навіть сьогодні, в новітній історіографії пострадянських держав спостерігається тенденція до "жорсткого підпорядкування" історичних досліджень урядовій ідеологічній доктрині¹.

Вивчаючи проблему формування імперської ідеології в Російській державі, зазначимо, що основну масу джерельних матеріалів з її історії кінця XV-XVI ст. на даний час можна вважати опублікованою. Однак прогрес у вивченні подій того часу багато в чому залежить не тільки від пошуку нових, але й від переосмислення вже відомих джерел на базі нових методологічних підходів.

Для дослідження імперської ідеології Московської держави першочергове значення мають літописи. Вони багаточисельні за кількістю й різноманітні за змістом й складають переважну частину джерел з означеної проблеми. В них знаходяться найважливіші свідчення про зовнішню політику урядових кіл Москви, діяльність вищих державних чиновників та церковних ієрархів, основні тенденції розвитку суспільної думки країни.

Основу літописів складає московське офіційне літописання.

Воно дійшло до нас в Уваровському, Воскресінському, Софіївському, Львівському, Іосафському та Ніконовському літописах².

Значний інтерес для нас представляє Іосафський літопис, який відображав події 1496-1518 рр. У ньому зібрана інформація про смоленські походи 1512-1514 рр. Василя III. Написаний сучасником, Іосафський літопис передає особисті спостереження автора від пережитих подій, водночас він містить у собі цінний фактичний матеріал³. Важливі відомості про приєднання у 1514 р. до Великого князівства Московського Смоленська зберігає у собі Устюжанський літописний звід⁴.

Цінним пам'ятником офіційного літописання для нашого дослідження є Московський звід 1533 р. Його основу склав Воскресінський літопис, який зберігся в декількох варіантах⁵. У ньому подається урядова точка зору на зовнішньополітичний курс московських правителів.

З пам'яток обласного літописання кінця XIV-XVI ст. особливе значення для нас мають новгородські та псковські літописи. У них зібрана надзвичайно різноманітна інформація як про внутрішньополітичний розвиток Псковської та Новгородської землі, так і про окремі аспекти зовнішньої політики Московської держави.

Псковське літописання репрезентує літописний звід 1547 р., складений у промосковських колах на основі старої псковської літописної традиції (звід 1481 р.). Згодом його було перероблено ігуменом Псковсько-Печерського монастиря Корнелієм. Внаслідок внесених змін літопис містив різку критику на адресу московської адміністрації⁶.

Приєднання в 1478 р. Новгорода до Великого князівства Московського негативно позначилось на об'єктивності його літописання, воно набуло відверто промосковського характеру⁷.

Для вивчення передумов зародження агресивного зовнішньополітичного курсу московського уряду важливе значення мають актові матеріали. Вони дають змогу простежити особливості соціально-економічного розвитку Московської держави. Основний корпус актів XIV-XV ст. на сьогодні можна вважати виданим⁸.

Певні дані про складні процеси політико-правового розвитку Московської держави зафіксовано у комплексі князівських духовних та договірних грамот. Їх дослідив та видав Л. В. Череп-

нин⁹. Певне уявлення про формування засад деспотичної форми правління у Великому Московському князівстві подає Судебник 1497 р. - перший законодавчий кодекс Московії¹⁰.

Значний науковий інтерес для дослідження згаданої теми становили пам'ятники суспільно-політичної літератури досліджуваного періоду. Насамперед, це збірка Іосифа Волоцького¹¹, твори його послідовників: митрополита Даниїла, новгородського архієпископа (згодом митрополита) Макарія¹². До цієї групи джерел нашого дослідження ми відносимо "Сказание о князьях Владимирских"¹³, творчий доробок автора теорії "Москва третій Рим" Філофея¹⁴ та ідеолога московського дворянства І. С. Пересвєтова¹⁵. У вище перелічених творах були вперше сформовані основні принципи імперської доктрини Московської держави. Зокрема, ідеї "богообраності" Москви та її правителів, месіанського призначення російського народу й Руської церкви в світовій історії.

У формування месіанських переконань офіційної ідеології Москви початку XVI ст. вагома роль відводилась хронографам. В Російському (Руському) хронографі 1512 р. історія Московської держави розглядалась як завершальна ланка розвитку наймогутніших світових монархій. Згідно цієї тези автор "Хронографа" Московію зображував законною спадкоємицею Візантійської імперії¹⁶.

Цінним джерелом у дослідженні імперської ідеології Московської держави є "Летописец начала царства" - широка історична повість, яка охоплює перші десятиліття правління Івана IV¹⁷. Доповнення і виправлення в тексті "Летописца" зроблені наприкінці 50-х років XVI ст., наглядно демонструють зміни в політиці та ідеології урядових кіл Москви.

Важливим матеріалом у вивченні зародження тоталітарних засад внутрішньополітичного розвитку Московської держави є "Домострой", "Стоглав", "Великие Четьи-Минеи"¹⁸. Ці пам'ятки офіційної ідеології Москви суттєво вплинули на формування поглядів і переконань населення країни.

Вагому інформативну цінність для нашого дослідження мають твори Івана IV та А. Курбського¹⁹. Їх творча спадщина дає змогу прослідкувати еволюцію суспільно-політичних орієнтирів аристократичної верхівки Московської держави у напрямку зовнішніх завоювань.

Певне значення у висвітленні нашої проблеми належить характеристичі державного устрою Московії іноземцями. Серед них найбільш значне місце займають "Записки о Московских делах" Сигизмунда Герберштейна²⁰, "Записки о России" Джерома Горсея²¹, "О государстве Русском" Джеральда Флетчера²², "Описание великого княжества Русского" Петра Петрея²³, "Исторические сочинения о России" Антоніо Поссевіно²⁴. У працях іноземних авторів простежується спроба дати власну оцінку особливостям державного устрою Московської держави, внутрішній та зовнішній політиці її правителів.

Великий масив джерел для вивчення зовнішньополітичних орієнтирів правлячих кіл Москви містять Посольські книги. Вони включають в себе накази, звіти послів, переписку між керівниками держав, договори та інші дипломатичні документи. Посольські книги Московської держави суттєво доповнюються матеріалами архіву Великого князівства Литовського (Литовською метрикою). На сьогодні, видано посольські справи, які стосуються московсько-імперських взаємовідносин наприкінці XV-XVI ст.²⁵

Одним зі своїх завдань у даному дослідженні автор вважав пошук, виявлення і введення в науковий обіг нових архівних документів і матеріалів. В даний час найбільш повним і репрезентативним є зібрання джерел з історії Московської держави, які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів (далі-РДАДА). Різноманітні за своєю видовою класифікацією, походженням та призначенням історичні джерела, що склали найбільший науковий інтерес для автора становили фонди: 389 "Литовська метрика", 79 "Відносини Росії з Польщею", 52 "Відносини Росії з Грецією", 166 "Справи і твори про титули", 1192 "Іосифо-Волоколамський монастир", 281 "Грамоти колегії економії", 199 "Портфелі Г. Ф. Міллера", 123 "Кримські справи".

Не вдаючись до конкретного опису кожного з фондів, наведемо їх загальну характеристику. Так, найбільш вагомою часткою комплексу джерел з досліджуваної теми є документи офіційного характеру. Це, зокрема, жалувані, кріпосні, купчі грамоти; офіційні виписки про хід військових дій²⁶. Значну частку джерел складають матеріали дипломатичного походження. Насамперед, це листування між російськими та польсько-литовськими урядовцями²⁷, московськими правителями та представниками політичної еліти іноземних держав²⁸, православними ієрархами

константинопольського патріархату²⁹.

Цінним джерелом для дослідження українського питання в політиці країн Східної Європи є документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі - ЦДІАУ у м. Києві) та Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі - ЦДІАУ у м. Львові). Автором були використані матеріали фондів 1407 "Грамоти російських царів і універсалів українських гетьманів (1385-1795 рр.)", КМФ-7 "Документи і матеріали по історії України із фондів Центрального державного архіву давніх актів СРСР", КМФ-9 "Документи і матеріали по історії України із фондів і колекцій рукописного відділу Ленінградського відділення інституту історії АН СРСР", КМФ-32 "Канцелярія західно-руських уніатських митрополитів" ЦДІА України у м. Києві, фонди 52 "Магістрат міста Львова", 132 "Листи державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та ін. країн" ЦДІА України у м. Львові. У них знаходиться надзвичайно різноманітна інформація щодо соціально-економічного та релігійного становища православного населення у складі Литовської та Польської держав. Документи та матеріали вищезазначених архівних установ дають змогу з'ясувати малодосліджені питання пов'язані із експансіоністською політикою урядових кіл Варшави та Москви.

Проблеми, порушені в даному дослідженні, знайшли своє відображення у збірниках документів і матеріалів. Серед них слід відзначити серійні публікації джерельних актів, здійснені в дореволюційній історіографії Археографічною комісією та Російським історичним товариством³⁰.

Таким чином, визначаючи стан джерельної бази дослідження, зазначимо, що кожна група історичних джерел відрізняється своєрідністю, висвітлює ту, чи іншу сторону імперської ідеології Московської держави і вимагає до себе особливого підходу. Проте, взяті в сукупності, вони дають необхідну фактичну основу для цілісного об'єктивного вивчення впливу імперської ідеї на внутрішній та зовнішньополітичний розвиток Московії.

Зростання військово-політичної могутності Московської держави викликало потребу ідеологічно обґрунтувати її місце на міжнародній арені. Особливу увагу московські ідеологи приділяли виправданню агресивного зовнішньополітичного курсу Москви. Вже наприкінці XV ст. ними було створено цілий комплекс ідей,

переконань і міфів, покликаних обґрунтувати імперські амбіції правлячих кіл Московії. Насамперед, це знайшло своє відображення у спробах феодальної історіографії Московської держави XV-XVI ст. надати суспільно-політичному розвитку Великого князівства Московського особливого характеру.

З цією метою в офіційному літописанні кінця XV ст. активно пропагувалась ідея безперервності московської державності. Згідно неї великі московські князі зображувались в літописах, як прямі нащадки володимирських та київських князів. Таким чином, в історіографії Московської держави створювалось підґрунтя для ідеологічного обґрунтування її влади над всіма руськими землями, як Північно-Східної, так і Південно-Західної Русі.

Одночасно широкого розповсюдження у Московській державі набула концепція про вотчинний характер влади великих московських князів. У ній зовнішньополітична діяльність правителів Москви розглядалась крізь призму збирання ними своїх спадкових володінь (вотчин). Так, завоювання в 1478 р. Новгороду і його приєднання до Московії, руськими книжниками вважалось боротьбою Івана III за власну спадщину³¹.

Утвердженню імперіалістичних компонентів у зовнішньополітичній доктрині Московської держави слугували ідеї, що пропагували "богообраність" російського народу. Основу ідеологічної платформи його месіанського призначення склали переконання про особливість російського православ'я і необхідність захисту православної віри від зовнішніх ворогів. У цьому плані в руських літописах кінця XV-XVI ст. чітко простежується ідеологічна лінія, покликана виправдати загарбницькі війни Москви із сусідніми країнами. Феодальні історіографи намагались надати їм характеру "священної боротьби" за збереження чистоти православної віри від зазіхань "латинян" та "басурман".

Дослідження проблеми генези імперської ідеології в Московській державі нероздільно пов'язано з вивченням її ідеологічної доктрини. Наприкінці XV-початку XVI ст. вагому роль у політичній практиці урядових кіл Москви відіграло "Сказание о князях Владимирских". Аналіз його основних ідеологічних положень ми подамо далі. Зараз зазначимо, що вироблена в "Сказаниях о князях Владимирских" концепція влади великих московських князів тісно пов'язувала їх з римськими та

візантійськими імператорами. Її стержнем стала теза про спадковість Московською державою величі та ролі на міжнародній арені Римської і Візантійської імперій³².

Певний інтерес у вивченні імперської ідеї становить релігійно-богословське тлумачення феодальною історіографією процесу територіального розширення Московії. Автор "Хронографа" 1512р. розглядав його під кутом зору змін царств, що відігравали провідну роль у світовій історії. Головна ідея "Хронографа" - обґрунтування положень, згідно яких Московська держава зображувалась як єдиний центр збереження православ'я. На думку творця "Хронографа", падіння в 1453 р. Константинополя під ударами турків, завоювання ними православних царств поклали на Руську землю надзвичайно відповідальне завдання захистити православну віру в усьому світі³³.

Важливу роль для вивчення окремих аспектів політичної історії Московської держави має "Книга степенная царского родословия". Згідно концепції "Степенной книги..." історія самодержавства і православ'я є нероздільною. Не торкаючись висвітлення провідних ідей цього твору (це буде зроблено в наступних розділах) зазначимо, що в ньому укріплення авторитарних тенденцій в управлінні країною трактувалось, як невід'ємний фактор руської історичної традиції³⁴.

Апологетом імперської та самодержавної ідеології був великий князь і цар Іван IV. У своїх листах до князя А. М. Курбського деспотична форма правління московських правителів ним зображувалась, як наперед встановлена божим провидінням. Аналізуючи політичну діяльність руських князів, Іван IV звертав увагу свого опонента на спадкоємність влади київських князів московськими самодержцями. В цьому плані Іван IV високо оцінював прийняття християнства руськими землями за Володимира, отримання з Візантії знаків царської влади Володимиром Мономахом, військові перемоги Олександра Невського над німецькими рицарями та Дмитра Донського над монголо-татарами. Окрім цього, завойовницька політика Івана IV щодо татарських ханств ним пояснювалась, як помста за нашествя монголо-татар в середині XIII ст. на Русь. Приєднання Василем III територій з руським православним населенням Іван IV вважав збиранням споконвічної спадщини великих московських князів. Домінуючою у творах російського царя є думка про божественний

характер влади московських правителів, які "збираючи свої вотчини" й відбиваючи напади агресивних сусідів, виконували волю Божу³⁵.

Особливий відбиток на феодальну історіографію Московської держави наклали події початку XVI ст.: селянська війна під проводом І. Болотникова 1606-1608 рр. та іноземна інтервенція 1609-1612 рр. Треба зазначити, що в цей надзвичайно важкий період російської державності літописці країни використовували основні компоненти ідеологічної доктрини Москви XVI ст. Зокрема, нового політичного дихання набули твердження про божественне походження влади московських правителів, виключну роль Московського царства у світовій історії.

З вищезазначених ідеологічних позицій автор "Новой повести о преславном российском царстве" мотивував необхідність боротьби з польсько-литовськими та шведськими інтервентами завданням збереження Москви, як центру православної віри. Цей заклик уособлював "вірність православ'ю, як символу національної культури та незалежності"³⁶.

Основні риси імперської ідеології, на які ми звертали увагу вище (боговстановленість влади московських правителів, їх спадкові права на руські землі, месіанське призначення Москви та російського народу) доповнювались дяком І. Тімофєєвим ще одним суттєвим компонентом. У своїй книзі "Временник" він висловлював думку, що нібито політична доктрина московських самодержців відображала прагнення російського народу. Процес приєднання до Московської держави територій сусідніх держав І. Тімофєєвим розглядався, як відновлення влади правителів Москви над їх "спадковими землями", які знову ввійшли до складу Росії³⁷.

Подібні ідеологічні мотиви були закладені в "Синописі"³⁸. Окрім твердження про Москву як політико-правову спадкоємицю Києва та Володимира-на-Клязьмі, в ньому обґрунтовуються причини величі російської столиці. Згідно версії невідомого автора слово "Москва" походить від "Мосоха" (одного з внуків біблійного героя Ноя). Саме Мосоха став засновником "всієї Русі або Росії". Перенесення великокняжої столиці з Володимира-на-Клязьмі й резиденції митрополита з Києва стало підґрунтям для зовнішньополітичних успіхів Москви.

Наукові розвідки радянських вчених та сучасних українських

дослідників дають змогу констатувати, що “Синопис” має чітке політичне спрямування. Ідеологічно він обґрунтовував спільність історичних коренів росіян й українців, безпосередній зв'язок влади київських і московських князів та цілісність їх територіальних володінь. Таким чином, у “Синописі” пропагувалась ідея “возз'єднання” у складі Московського царства українських земель, що цілком відповідало зовнішньополітичній доктрині правлячих кіл Москви³⁹.

Певне значення для висвітлення теми нашого дослідження мають мемуари іноземних авторів XVI-першої половини XVII ст. Вони значною мірою доповнюють офіційні московські літописи, а також дають змогу об'єктивніше відтворити картину народного, суспільно-політичного і державного життя Росії. Написані іноземцями пам'ятки мемуарної літератури не зазнали ідеологічної цензури з боку урядових кіл Москви. Тому, на наш погляд, вони більш реалістично відображають суспільні відносини, ставлення станів або їх окремих представників до внутрішньої та міжнародної політики московських правителів.

Одним з найцінніших джерел мемуарно-історичної літератури XVI ст. є для нас творчий доробок дипломата австрійського імператора Максиміліана I Сигизмунда Герберштейна. Він двічі, у 1517 р. і у 1526 р., із дипломатичною місією побував в Московській державі. Під час перебування у Москві С. Герберштейн вивчав мову, літописи, офіційні документи, вів бесіди з оточенням Василя III. Це дало йому можливість згодом написати достатньо ґрунтовну книгу “Записки о Московии”. Слід зазначити, що в ній не знайшли відображення матеріали “Сказания о князьях Владимирских”, хоча, С. Герберштейн був ознайомлений з їх змістом. Про це свідчить зроблене ним скептичне зауваження у своєму творі. У ньому він піддав сумніву античну римську генеалогію московських самодержців⁴⁰.

У записках С. Герберштейна є багато свідчень про соціально-економічні, політичні відносини, побут й безправне становище народних мас у Московській державі. Зокрема, він з подивом писав, що московити обожають Василя III, вважають великого московського князя “обранцем божої волі”. “Його влада над підданими перевершує владу всіх монархів світу”, - зазначав С. Герберштейн. Не в змозі пояснити цього феномену суспільної свідомості росіян, він зробив висновок, що або російський народ

“такий грубий” і потребує деспотичної влади з боку своїх правителів, або від їхньої тиранії “народ стає грубим і жорстоким”⁴¹.

Майже два десятиліття з 1573 р. по 1591 р. знаходився в Московському царстві Джером Горсей, представник англійської торгової компанії і дипломат. Він написав декілька сюжетно самостійних творів із життя Росії кінця XVI ст. Вони і зараз привертають до себе увагу дослідників, так як містять цінний фактичний матеріал, який з невідомих причин не знайшов свого відображення у російських тогочасних офіційних документах⁴².

Д. Горсей у своїх “Записках о России” значну частину приділив зростанню військової могутності Московського царства. Він вважав, що вдалі завойовницькі війни російських царів формували у їх свідомості стереотип зневажливого ставлення не лише до вже підкорених, але й сусідніх держав. Важливе значення, на його думку, для подальшого етнополітичного розвитку Росії мало приєднання до неї Казанського та Астраханського ханств. Ці військові перемоги дали змогу московським правителям широко застосовувати у наступних війнах, передусім, у Лівонській, татарську армію. Водночас російські самодержці використовували татар для придушення опозиційних настроїв у середині країни⁴³.

Значний інтерес серед мемуарів другої половини XVI ст. становить твір “О государстве Русском” Дж. Флетчера. Він побував у Московській державі в 1588 р. Його праця вирізняється системністю опису тогочасного російського суспільства і є цінним джерелом для вивчення правових відносин й історичних подій.

Особливу увагу Дж. Флетчер приділив висвітленню взаємовідносин московських правителів з церковними ієрархами Московії. На його думку, російські царі свідомо і цілеспрямовано матеріально підтримували духовенство країни. За це вони вимагали від церкви ідеологічної підтримки для зміцнення і охорони від народного гніву “тиранічного способу правління”. З цією метою вище церковне керівництво Росії всіма можливими засобами намагалось чинити перепони поширенню освіти. Церковники переконували російських царів, що “будь-який успіх в освіті може призвести до перевороту в державі... і може бути небезпечним для їх влади”. Тому правителі Москви в своїй державницькій діяльності проводили політику ізоляції Росії від впливів західноєвропейської культури⁴⁴.

На погляд Петра Петрея, який відвідав Московське царство на

початку XVII ст. і написав книгу "Описание великого княжества Русского", ізоляція російського суспільства від країн Західної Європи мала негативні наслідки для росіян. У їх свідомості сформувався стереотип, що "Москва єдине в світі місто, а великий князь самий могутній і багатий правитель із всіх королів". Через це московити з одного боку, зневажливо ставились до навколишніх народів, з іншого вважали, що московські князі є намісниками бога на землі. П. Петрей вважав, що ідеї "богообраності" влади російських царів стали підґрунтям для встановлення деспотичної форми правління в Московській державі і сприяли формуванню месіанських переконань в середині російського суспільства⁴⁵.

Отже, вже у XV-XVI ст. були сформовані головні принципи імперської ідеї. Вони розглядались московськими ідеологами як невід'ємна частина становлення інституту самодержавства й утворення централізованої Російської держави. Складові імперської ідеології - необмеженість влади московських правителів, виключність російського православ'я та месіанське призначення Москви у світовій історії склали основу ідеологічної доктрини Московської держави. Вона широко використовувалась політичною елітою Московії для боротьби з опозиційними настроями населення всередині країни. Водночас ідеї цієї концепції слугували московським урядовим колам для виправдання зовнішніх завоювань.

У XVIII ст. спостерігалась тенденція до розширення джерельного матеріалу історичних досліджень. Публікації невідомих літописів, документів дипломатичного характеру, актового матеріалу дозволили поглибити вивчення процесу історичного розвитку Московської держави наприкінці XV-XVI ст. Насамперед, це знайшло своє відображення у працях В. Н. Татищева, який побіжно торкався окремих аспектів досліджуваної нами теми. У створеній ним концепції етнополітичного розвитку Росії провідне місце займало вивчення історії самодержавства. Він вважав, що встановлення самодержавної форми правління стало головним фактором зміцнення Московської держави. Сильна центральна влада, на його думку, давала змогу московським правителям подолати сепаратистські тенденції всередині країни і зберегти її територіальну цілісність. Зовнішня політика Івана III, Василя III та Івана IV В. Н. Татищевим оцінювалась виключно позитивно. Проведення московськими правителями

багаточисельних завойовницьких війн він виправдовував спробами повернути руські землі захоплені Литвою і татарськими державами⁴⁶.

Важливою віхою у розвитку дворянської історіографії стала багатотомна праця М. М. Карамзіна. Написана на широкому джерельному матеріалі, вона дає змогу прослідкувати вплив різноманітних суспільно-політичних чинників на процес формування мілітарного зовнішньополітичного курсу Москви. Успіхи Московської держави на міжнародній арені М. М. Карамзін пов'язував з Іваном III та Василем III. На його думку, вони вибрали для своєї країни найоптимальнішу форму правління-самодержавство, яке стало "найбільшим благоденством долі для Росії"⁴⁷.

Завдяки мобільності самодержавної влади політичній еліті Москви вдалось втілити в життя свої найпотамніші державницькі плани. Під таким кутом зору М. М. Карамзін першим в російській історіографії дав позитивну оцінку монголо-татарському ярму. Торкаючись його політичного аспекту він зробив висновок, що завдяки татарам у Північно-Східній Русі було знищено все, що "мало вигляд свободи і древніх громадянських прав". Деспотична влада правителів, швидка мобілізація величезної, як на той час, армії склали основу зовнішньополітичних успіхів Московської держави. Водночас М. М. Карамзін акцентував увагу на використанні широкого кола методів та засобів правителями Москви у реалізації своїх планів. Так, Іван III для завоювання Казанського ханства ініціював створення у ньому промосковської партії, Василь III у "зносинах з Литвою висловлював миролюбство", а насправді ж проводив "тайно і явно" антилитовську політику⁴⁸.

З історичних досліджень першої половини XIX ст. найбільш цінною для нас є праця С. М. Соловйова, в якій автор частково торкнувся питань, які стосуються нашої роботи. Вчений дійшов висновку, що провідним фактором, який суттєво вплинув на історичний розвиток Московської держави був географічно-природничий. Він слушно зауважив, що велика і малозаселена територія Північно-Східної Русі з нерозвинутою соціальною інфраструктурою вимагала від урядових кіл посиленого контролю над життям населення країни. Це давало змогу великим московським князям проводити агресивну зовнішню політику,

виявляти “надзвичайну впертість, твердість у досягненні поставленої мети”, витратити задля її досягнення будь-які матеріальні та людські ресурси”.

До розгляду питань, які є предметом нашого дослідження звертався й Д.І. Іловайський. Аналізуючи процес утворення Російської централізованої держави, історик вперше звернув увагу на взаємозв'язок внутрішньо та зовнішньополітичних успіхів великих московських князів із зростанням їх авторитету серед населення країни. Повага, тісно пов'язана з нею покірність, перед владою правителів Москви збільшувались у російському суспільстві з кожним їх вдалим кроком на міжнародній або внутрішній арені. Д.І. Іловайський вважав, що саме ці фактори стали підґрунтям для зародження самодержавної моделі державного устрою Північно-Східної Русі. Він стверджував, що авторитарні методи в “збиранні Русі” московськими правителями дали їм змогу утворити “один могутній державний організм”.

Однак Д.І. Іловайський, на наш погляд, слушно акцентував увагу на подальшій трансформації московського самодержавства в азійську деспотію. За часів правління Івана IV вона негативно вплинула на “різнобічний розвиток держави та народного життя”. В підсумку тоталітарні тенденції правителів Москви в управлінні країною викликали бурхливу протидію російського народу на рубежі XVI-XVII ст.⁵¹

Ціла низка монографій російських істориків дожовтневого періоду присвячена окремим проблемам, що пов'язані з дослідженням нашої теми.

М. І. Костомаров вивчав основні аспекти зовнішньополітичної програми московських правителів через призму їх особистого життя. Так, створений Іваном III на основі деспотичної форми правління зразок державобудування він вважав “застиглим і закам'янілим у своїх головних основах, які являли собою суміш азійського деспотизму з візантійським”⁵¹. Зовнішню політику московських князів М. І. Костомаров оцінював позитивно. Підкорення Казанського та Астраханського ханств Іваном IV, на його думку, відповідало інтересам російського народу. Негативні відгуки вченого викликала зміна зовнішньополітичних пріоритетів першого російського царя, який віддав перевагу не війні з Кримським ханством, а завоюванню Лівонського ордену⁵².

Посиленню формування у Московській державі

експансіоністського зовнішньополітичного курсу значну увагу приділив П. Мілюков. У своїй праці “Очерки по истории русской культуры” він дійшов висновку, що перемога московських правителів у міжудільній боротьбі за владу у Північно-Східній Русі стала наріжним каменем для створення нової політичної доктрини Великого Московського князівства. Її суть полягала у формуванні “свідомого завдання об'єднання всієї Русі”. Водночас ним підкреслювалась політична вага постійної боротьби Москви із татарськими державами. Виконання подвійної ролі, “об'єднаної та оборонної, перетворило Москву у військово-національну державу”. На думку П. Мілюкова, це стало поштовхом для проведення з кінця XV ст. активної завойовницької політики та військової колонізації підкорених земель. Він також у своєму дослідженні звернув увагу на впливі теорії “Москва - третій Рим” у формуванні зовнішньополітичної доктрини московського уряду. Вчений підкреслював, що ще до встановлення власного патріаршества у 1589 р., російська церковна організація стала цілком самостійною, а теорія “третього Риму” давно була засвоєна офіційною Москвою. Завдяки тезі про єдиного у всьому світі православного царя московські правителі отримували не тільки “релігійне освячення своєї влади”, але й одержували гарний додатковий засіб у боротьбі “зі своїми противниками і остаточного утвердження самодержавства”⁵³.

Концепція виключності російського народу та його правителів була предметом дослідження О.М.Піпін. Згідно його поглядів причиною виникнення особливої системи суспільно-політичних та релігійних переконань у московському суспільстві стала ізоляційна політика урядових кіл Москви. Вони пропагували вибраність російського народу та православ'я, одночасно штучно підтримували вороже ставлення до всього неправославного, “вважаючи його майже нехристиянським”. О.М.Піпін вважав, що уявлення про “богобраність” Московської держави призвели до зародження фанатичних переконань у суспільній свідомості росіян. Відсутність шкіл та змоги отримати освіту помітно обмежували народну думку “церковно-легендарним змістом”, утверджували стереотип “національної переваги над всякими іноземцями, і східними і західними”⁵⁴.

Значну увагу суспільно-політичному розвитку Московської держави приділив у своїх наукових працях П. Н. Полевой.

Хоч імперська ідеологія не була об'єктом його дослідження, однак він побічно торкається причин встановлення тоталітарного режиму в Московії у XVI ст. На його думку, Московська держава розвивалась своєрідно і неприродно через ізоляцію від інших країн. Надмірна концентрація влади московськими князями відбувалася паралельно із руйнуванням "поваги до людської особистості та суспільної думки, які змогли б протидіяти зловживанням влади, в яких би руках вона не знаходилась"⁵⁵.

Певний інтерес при розгляді генези імперської ідеї в Московії становить праця Оскара Гюнтера. Він вважав, що самостійне запровадження Москвою у 1447 р. власної митрополії стало першопричиною "довгого і впертого розділу Російського Сходу від Європейського Заходу". Бажання зберегти чистоту своєї віри росіянами, ним розглядалось, як "відчуження Русі від блискучого й швидкого прогресу". На історичну перспективу це сповільнило "хід її просвітництва і наукової освіченості"⁵⁶.

Окремих елементів проблеми зародження імперської ідеології торкався М. А. Дьяконов. У своїй монографії "Власть московских государей", написаній на різнобічному джерельному матеріалі, він прийшов до висновків, що концептуально по-новому відображали історію Московської держави. М. А. Дьяконов першим в російській історіографії звернув увагу на тісний зв'язок ідей самодержавної та імперської влади, запозичених московськими ідеологами з Візантії. На думку вченого, Флорентійська унія (1439 р.) та падіння Константинополя (1453 р.) стали поштовхом у виробленні московськими книжниками теорії боговстановленості російського царства. Таким чином, ідея про "Москву - третій Рим" набула реального значення у політичній практиці Московії, ставши підґрунтям для переосмислення значення та ролі Москви у світовій історії⁵⁷.

В російській дожовтневій історіографії другої половини XIX ст. помітне місце зайняла видана В. О. Ключевським праця "Курс русской истории". Вона становить значний інтерес для нашого дослідження, оскільки зачіпає ряд конкретних питань імперської ідеології Московської держави. Проведенню агресивного зовнішньополітичного курсу, на думку історика, московським князям сприяло: по-перше, підвищення їх матеріального становища шляхом хижачького захоплення чужих територій; по-друге, переміщення центру релігійного життя руських земель

в Москву; по-третє, вперте дотримання династичної політичної лінії, спрямованої на приєднання "спадкових" володінь. Водночас, В. О. Ключевський вважав, що зовнішня політика московських правителів переслідувала мету захисту руських земель та західноєвропейських країн від кочових азійських орд, а встановлення "твердого державного порядку" відповідало народним прагненням росіян⁵⁸.

Важливе значення у нашому дослідженні займає праця В. Малініна. Він у 1888 р. вперше зібрав та видав матеріали ченця Єлеазарова монастиря Філофея, як вже вище зазначилось творця теорії "Москва - третій Рим". Монографія В. Малініна "Старец Єлеазарова монастиря Филофей и его послания к царю и великому князю Ивану Васильевичу" стала каталізатором для наукових дискусій в історичній літературі, щодо впливу ідей "боговибраності" російського народу та православ'я на етнополітичний розвиток Російської держави. Навіть зараз, на зламі другого і третього тисячоліть, вона зберігає свою актуальність і є предметом для різнопланових досліджень⁵⁹.

Окремих моментів з проблеми зародження імперської ідеї фрагментарно торкався С. Ф. Платонов. Його концепція історії Росії є цікавою з точки зору різноманітності оцінки зовнішньополітичних орієнтирів великих московських князів. Вчений стверджував, що "історичні спогади" про давньоруські області переросли у політичні зазіхання правителів Москви. Вони сприяли утвердженню в останніх стереотипу "про себе, як про єдиного господаря всієї руської землі". В цьому плані важливу роль відіграла теорія "Москва - третій Рим". Її ідеї стали для московських патріотів "предметом національної віри і освічували москвичам високі світові завдання їх національного існування". С. Ф. Платонов зауважував, що перетворившись в політичний ідеал, зазначена теорія "стала керувати московською політикою", сприяла утвердженню месіанських переконань серед російських самодержців і духівництва⁶⁰.

Ряд робіт дожовтневих істориків з досліджуваної нами проблеми присвячений Івану IV. Ступінь впливу першого російського царя на етнополітичний розвиток Московської держави у своїй монографії намагався з'ясувати К. Валішевський. Історик прийшов до висновку, що за правління Івана IV Москва відіграла роль більш між столиці Московії. Вона стала місцем, де православна Русь

зберігала все, що в неї було найкращого “свою віру,.... свої надії та гордість”. Даючи оцінку політичній діяльності Івана IV, та його тоталітарним методам керівництва країною, на наш погляд, вчений слушно наголошував на спадковості московської авторитарної форми правління. Він вважав, що Іван IV тільки збільшив у ній вміст “ексцентричності і жорстокості”. Також К.Валішевський, аналізуючи деспотичне правління Івана IV, констатував той факт, що “воно не було справою його особистої волі”. Російський цар став “живою зброєю” ідей богообраності влади московських правителів й заручником месіанської ідеологічної платформи своїх попередників⁶¹.

На початку 20-х років ХХ ст. в російській історіографії зародилась наукова концепція, що отримала назву євразійства. Її представники (Г.В. Вернадський, А.Н. Гумільов та ін.) розглядали історичний шлях Росії через взаємодію природньо-кліматичного, геополітичного, релігійного та соціального факторів. У своїх дослідженнях євразійці, використовуючи здобутки російської дореволюційної історичної науки, намагались по-новому обґрунтувати своєрідність суспільно-політичного розвитку Російської держави.

Так Г.В.Вернадський у праці “История России: Монголы и Русь” прийшов до висновку, що падіння в 1453р. Константинополя мало великі політичні та релігійні наслідки для Великого князівства Московського. Його князі практично залишились єдиними незалежними правителями у всьому християнському православному світі. На думку Г.В.Вернадського, від московських правителів, навіть проти їх волі, чекали на міжнародній арені активних дій у справі захисту православної віри. Історик вважав, що саме це стало першопричиною створення політичної концепції релігійного месіанізму Москви. Її принциповою ідеєю стала теза “про переміщення центру істинного Православ'я із Другого Риму (Константинополя) в третій Рим - Святу Москву”⁶².

Торкаючись проблеми державного устрою Московської держави, в досліджуваній нами період, Г.В.Вернадський звернув увагу на відмінну ніж у країнах Західної Європи схему взаємовідносин суспільства і держави. Ця відмінність полягала в прикріпленні всіх станів, окрім рабів, до обов'язкової державної служби. Внаслідок цього все населення без винятку, незважаючи на соціальний статус, ставало слугами московських монархів. Будь-які

спроби опору новому тоталітарному порядку нещадно придушувались верховною владою.

В 1922 р. на політичній карті світу з'явилась нова держава Союз Радянських Соціалістичних республік. Одним з найяскравіших представників історичної школи Країни Рад 20-х років був М. М. Покровський. Його монографія “Русская история в самом сжатом очерке” стала першим в радянській історіографії марксистським курсом викладу історії Росії. Вона отримала схвальні відгуки вищого керівництва більшовицької партії. Особливо “Русская история в самом сжатом очерке” сподобалась В. І. Леніну, який надіслав автору спеціальний вітальний лист.

М. М. Покровський в “Русской истории в самом сжатом очерке” в певній мірі звертався до висвітлення окремих питань внутрішнього та зовнішньополітичного життя Московської держави, які є предметом нашого дослідження. Так, на його думку, московське суспільство підтримувало “об'єднавчу” політику Івана III, спрямовану на приєднання до Москви нових територій, виходячи із власної матеріальної зацікавленості. Зокрема, у підкоренні Новгороду головним чином московський князь виступав виразником економічних інтересів московського посаду та боярства. Останні були надзвичайно зацікавлені у ліквідації могутнього торгівельного суперника. Також вчений зауважував, що новгородські землі, перетворившись у вотчину Москви, стали джерелом пограбування і збагачення її феодалної верхівки.

Певну увагу М. М. Покровський приділив дослідженню теорії “Москва - третій Рим”. Він вважав, що вона мала значні наслідки для етнополітичного розвитку Російської держави. Теорія “третього Риму” розширювала географічні межі влади великих московських князів. Вона обґрунтовувала територіальні зазіхання правителів Москви на землі удільних князівств й сусідніх країн. Характеризуючи зовнішню політику Московської держави ХVІ ст., особливо за часів правління Івана IV, М. М. Покровський дає їй негативну оцінку. Історик зазначав, що спроби завоювання прибалтійських земель ускладнили внутрішнє та міжнародне становище Росії. Авантюрна Лівонська війна призвела до значного скорочення населення й запустіння “старих і найбільш культурних областей” країни⁶³.

Проте в 1936-1937 рр. погляди М. М. Покровського було піддано критиці. Переслідувань з боку ЦК ВКП(б) зазнала й так звана

“історична школа Покровського”. Її концепція історичного розвитку Росії була визнана антирадянською й антинауковою.

Після 1938 р. в СРСР з ідеологічно-кон'юктурних причин досліджувана нами проблема, як правило замовчувалась, іноді висвітлювалась тенденційно, виправдовувалась або подавалась у фактологічному викладі. Тому не випадково, що питання про витоки імперської ідеї, її впливу на зовнішню і внутрішню політику та практику московських правителів не були предметом спеціального дослідження вчених Радянського Союзу. У радянській історіографії (академічні видання, монографії, статті, підручники), яка висвітлювала суспільно-політичну думку XV-XVI ст. Московської держави, містились лише окремі спостереження і висновки щодо досліджуваної нами проблеми.

Увагу не лише професійних істориків, але й широкої громадськості привернули наукові праці О. О. Зіміна. Серед інших видань, присвячених середньовічній історії Росії їх вирізняє високий професійний рівень археографічного опрацювання. Ці дослідження підготовлені з позицій багатомірності історичного процесу. Вони задовольняють природне прагнення читача самостійно розібратись часом в гостро динамічних подіях, якими позначений суспільно-політичний розвиток Московської держави. До монографій О. О. Зіміна включено значну частину документів і матеріалів, що безпосередньо стосуються нашого дослідження. Однак їх аналіз та інтерпретація автором через призму класової боротьби у нас викликає заперечення. Ми не поділяємо також висновків О. О. Зіміна щодо прогресивності зовнішньополітичної доктрини Москви, спрямованої на “возз'єднання в єдиній державі” руських земель та встановлення протекторату над татарськими державами⁶⁴.

Проте ми далекі від будь-яких звинувачень на адресу автора. Адже праці О. О. Зіміна було підготовлено за умов жорсткого ідеологічного контролю. З огляду на політичне замовлення, що домінувало над наукою, цілий ряд процесів, фактів і явищ з життя Московської держави просто замовчувались. Зокрема, це стосується і питання зародження імперської ідеології в російському суспільстві, висвітлення якого залишилось поза увагою вченого.

Різні аспекти досліджуваної нами проблеми в історичному плані порушував академік М. Н. Тіхоміров. Мабуть зайвим буде нагадувати, що ці праці витримані в дусі марксистсько-ленінської

методології, а отже мають чітку ідеологічну спрямованість. Тому слід констатувати той факт, що певні висновки, положення і твердження вченого щодо питань зовнішньополітичної доктрини та формування головних ідей офіційної ідеології Московії не відповідають історичній дійсності. Так він стверджував, що виконанню “великого стратегічного плану, метою якого було закріплення позицій Росії у Прибалтиці за часів правління Івана IV стала агресивна антиросійська політика країн прибалтійського регіону”⁶⁵. Неправомірність таких тверджень буде доведено нами у наступних розділах даного дослідження.

Розробка проблеми генези імперської ідеї тісно переплітається з вивченням зовнішньополітичної стратегії Московської держави. В цьому напрямку історичний інтерес для нас має монографія К. В. Базилевича⁶⁶. При її написанні автор використав велику кількість архівних документів, невідомих на той час радянським дослідникам. Однак ми мусимо звернути увагу на їх однобоке та zaangażоване тлумачення. Цілком в руслі радянської історіографії К. В. Базилевич позитивно оцінював боротьбу московських правителів за “возз'єднання” всіх руських земель та підпорядкування геополітичним інтересам Москви татарських держав⁶⁷.

Деякі конкретні питання теми нашого дослідження знайшли своє відображення у працях І. У. Будовніца⁶⁸ та Я. С. Лур'є⁶⁹. Монографія І. У. Будовніца була однією з перших наукових праць, в якій автор намагався простежити взаємозв'язок російської публіцистики з виробленням конкретних завдань внутрішньої та зовнішньої політики московських можновладців. Особливістю зазначеної роботи, на наш погляд, є те, що вчений, аналізуючи публіцистичні твори релігійних та державних діячів XVI ст., розглядав їх як складову частину офіційної ідеології Московської держави. Я. С. Лур'є на широкому джерельному матеріалі проаналізував основні напрямки ідеологічної боротьби в російському суспільстві XV-XVI ст. Він визнав той факт, що головні ідеї творця теорії “третього Риму” Філофея користувались великою популярністю серед представників офіційної церкви. Однак, з тих чи інших причин, ним замовчувалось їхнє використання московськими ідеологами у виробленні концепції месіанського призначення російського народу.

Певне значення у вивченні суспільно-політичних передумов зародження імперської ідеології Московської держави мають

монографії Л. В. Черепніна. В них він звернув увагу на те, що будь яка опозиція з боку представників аристократичної верхівки московським князям вже наприкінці XV ст. була неможлива. Спроби мирного врегулювання спірних питань із сусідніми країнами окремими державними урядовцями викликала не тільки гнів правителів Москви, але й коштували опозиціонерам життя⁶⁶.

Дослідження Р. П. Дмитрієвої "Литературная история появления "Сказания о князьях Владимирских", публікація А. Л. Хорошкевич "История государственности в публицистике времен централизации"⁶⁷ не мали за мету проаналізувати роль імперської ідеї в ідеології й політиці Москви. Автори зосереджували зусилля головним чином на розгляді часу створення і авторстві "Сказания о князьях Владимирских", ролі цього твору в обґрунтуванні ідеології самодержавства. Незважаючи на це, названі праці містять значний фактологічний матеріал й певні цікаві спостереження. Водночас зауважимо, що не всі висновки авторів ми поділяємо. У нас викликає заперечення їх методологічний підхід: спроби виправдати завойовницьку політику Москви, а також окремо розглядати єдиний, на нашу думку, процес формування самодержавної та імперської ідеї серед панівного стану Московії кінця XV-XVI ст.

Розглядаючи "Сказание о князьях владимирских" в контексті офіційного документу державницької ідеології Москви. Н. А. Казакова прийшла до висновку, що з самого початку цей твір використовувався її правлячими колами для обґрунтування претензій на "київську спадщину"⁶⁸.

В 60-х роках побачила світ видана Академією Наук Радянського Союзу дванадцятитомна "История СССР с древнейших времен до наших дней". Їй судилося зайняти помітне місце в історіографії СРСР. За набором апологетичних політичних висновків і оцінок, своєрідних марксистсько-ленінських ідейно-теоретичних кліше вона більше 20-ти років, аж до перебудовних часів 80-х років, залишалася своєрідним еталоном для радянських суспільствознавців. У її другому томі зазначалось, що у середині XVI ст. "Сказание о князьях Владимирских" широко використовувалось у зовнішньополітичній боротьбі для підняття престижу великих московських князів на міжнародній арені. Водночас, головна ідея твору - повернення Києва, Смоленська, українських і білоруських земель, - були покладені в основу зовнішньої політики Московської держави. Щодо теорії "Москва-

третій Рим", то автори "Истории СССР..." лаконічно заявляли, що вона ніколи не слугувала обґрунтуванням зовнішньополітичного курсу єдиної Російської держави⁷¹.

Найбільше зусиль для підтвердження висновків про те, що теорія "третього Риму" не була складовою частиною політичної доктрини московитів, доклали Н. Н. Масленнікова, М. А. Алпатов та А. Л. Гольдберг.

Н. Н. Масленнікова у монографії "Присоединение Пскова к русскому централизованному государству", розглянувши історію виникнення теорії "третього Риму" і тогочасну суспільно-політичну думку у Московській державі, на наш погляд, прийшла до спірних висновків. Зокрема вона стверджувала, що теорія "третього Риму" не могла стати політичною програмою Російської централізованої держави тому, що "вона не була теорією у повному розумінні цього слова". В неї можна було вкласти будь-який зміст. Так, пізніше, в XIX ст. на неї спирались для обґрунтування претензій на спадщину Візантійської імперії. Не відігравала ця теорія значної ролі і у внутрішній політиці, оскільки торкалась лише обов'язків великого князя по відношенню до церкви⁷².

М. А. Алпатов, досліджуючи зовнішньополітичний аспект теорії "Москва - третій Рим", вважав, що вона була лише теоретичною конструкцією й не отримала "широкого, довгочасового застосування у практиці московського уряду". Окрім цього вчений твердив про невідповідність головних ідей твору Філофея нагальним завданням Росії на міжнародній арені. Вказана, на його думку, концепція відповідала інтересам Заходу, який був зацікавлений у військово-політичному протистоянні Росії та Туреччини⁷³.

Значну увагу історії виникнення теорії "Москва - третій Рим" та її ролі в політичному житті Москви приділив А. Л. Гольдберг у своїх дослідженнях політичних ідей в Московії XV-XVII ст. Цілком в дусі традиції, що склалась в радянській історіографії, але на значно ширшому документальному матеріалі та історичному фоні, він посередив свої зусилля на доведенні виключно релігійної спрямованості цієї теорії. Також ним пропагувалась точка зору, відно якої теорія "III-го Риму" в "XV-XVI ст. обмежувалась думками про взаємини правителя і церкви", а в XVIII ст. вона взагалі зникла з офіційних видань і залишилась у вжитку лише російських старообрядців⁷⁴.

Однак слід зазначити, що всупереч власним висновкам, А. Л. Гольдберг наводить приклади прямого обґрунтування політичних дій Москви саме з посиланням на ідеї цієї теорії. Зокрема, він писав, що під час боротьби Московської держави з татарськими ханствами церковні ієрархи надавали суттєву моральну підтримку Івану III. Вони звертали увагу великого московського князя на його історичну місію захищати Русь, як головну твердиню православ'я в "усій піднебесній"⁷⁵.

Водночас, не вдаючись до предметного аналізу позицій авторів, погляди яких не співпадають з концепцією радянської історіографії, А. Л. Гольдберг піддавав критиці дослідження М. А. Дьяконова, П. Н. Мілюкова та ін. На його думку, яка цілком співпадала з офіційною ідеологічною кон'юктурою, вищезазначені історики неправомірно наголошували на політичній спрямованості теорії "Москва - третій Рим". Він вважав, що ця "штучно сконструйована" теорія ніколи не була "духовною домінантою Московської Русі, російської суспільної думки наступних століть"⁷⁶.

Зауважимо, що про опубліковані вже на той час за кордоном наукові розвідки з даної проблеми вчених української діаспори А. Л. Гольдберг не згадував. Тим не менше, у радянській історіографії вважалось, що праці А. Л. Гольдберга "спростували твердження деяких закордонних авторів", які вважали ідею "Москва - третій Рим" позачасовою "широкомасштабною програмою зовнішньополітичної експансії" Московії⁷⁷.

У зв'язку з цим відзначимо, що ще у першому томі виданої Академією наук СРСР "Истории философии в СССР в пяти томах" безапеляційно стверджувалось, що теорія "Москва - третій Рим" мала прогресивне значення. Вона обґрунтовувала історичне призначення Русі і "роль Москви, як центру об'єднання руських земель у єдину державу"⁷⁸.

Характеризуючи досягнення радянської історіографії стосовно означених проблем нашого дослідження, виділимо праці С. В. Бахрушина. У них вчений досить вдало розкрив суть і механізми загарбницької політики російського царизму в завойованих територіях. Так, торкаючись питання підкорення Москвою Казанського ханства, С. В. Бахрушин зазначав, що "російський уряд вміло використовував ворожнечу ... між татарами та іншими народами Поволжжя" для того, щоб роз'єднати і ослабити їх сили.

Ця теза історика зумовила неадекватну реакцію редакційної комісії, яка займалась редагуванням та виданням його наукових праць. У спеціально зробленій примітці рецензенти з жалем констатували, що "С. В. Бахрушин не висвітлював прогресивний характер приєднання Казанського ханства до Росії". Також редакція зауважувала, що він "уникає оцінки реакційних рухів татарських феодалів", які "під націоналістичними гаслами боролись за відокремлення" Казані від Московської держави⁷⁹.

З усіх аспектів історичного розвитку Московії кінця XV-XVI ст. найбільш різнобічно вивчені шляхи формування суспільної думки московитів. В результаті досліджень радянських науковців, які тісно переплітаються з темою нашої роботи визначена сутність іосифлянського крила православної церкви та ідей про теократичний характер російського самодержавства. З поміж праць на вище окреслену проблематику на особливу увагу заслуговує монографія Н. А. Казакової та Я. С. Лур'є⁸⁰. Вона насичена величезним фактичним матеріалом, який було критично використано нами під час роботи над темою дослідження. У праці авторами проаналізовано ставлення до еретичних рухів офіційної російської церкви з одного боку, і московських правителів з другого. Вони акцентували увагу на негативному впливі пануючої феодально-авторитарної ідеології на всі сфери суспільно-політичного життя Московської держави.

Дослідження Н. А. Казакової дають нам змогу критично переглянути традиційні уявлення російських та радянських істориків на головні засади ідеології "нестяжателів"⁸¹. Вона не тільки розкрила основні аспекти діяльності Максима Грека, але й однією з перших в історіографії вказала на експансіоністські елементи його зовнішньополітичної платформи.

Низка монографій радянських науковців присвячена окремим проблемам, що пов'язані з дослідженням нашої теми. Б. Д. Греков розкрив особливості політичної боротьби всередині панівного стану Московської держави за перерозподіл земельних наділів всередині країни⁸². Аналізуючи розвиток помісного землеволодіння, В. І. Буганов прийшов до висновку, що невирішеність земельного питання віддзеркалювала всю гостроту соціальної напруги в російському суспільстві наприкінці XV-XVI ст.⁸³ Також він звернув увагу на цезаро-папистські тенденції російської православної церкви. Значні матеріальні багатства

духовенства обумовлювали зростання претензійності церковних ієрархів на провідне місце при вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики⁸⁴.

У монографії А. Л. Шапіро розглядались проблеми, пов'язані з соціально-політичною історією Московської держави XIV-XVI ст., які і сьогодні є предметом наукових дискусій. Зокрема, вчений висунув дуже сміливу, як для радянської історіографії, гіпотезу про вплив географічно-демографічного фактору на етнополітичний розвиток Росії. Він вважав, що значне територіальне розширення Московії у XVI-XVII ст. у південно-східному напрямку зменшило густоту населення в центральних районах країни. В конкретних історичних умовах Московської держави це призвело до сповільнення темпів розвитку міст, промисловості, подальшого розділу суспільної праці й аграризації країни⁸⁵.

Ю. К. Бегунов зосередив свою увагу на дослідженні питання секуляризації церковних земель в Європі та Росії⁸⁶. Ним визнавався факт, що невдала спроба ліквідації монастирського землеволодіння завершилась політичним компромісом між духовенством та московськими правителями. Його кінцевим підсумком стало "проголошення руського государя єдиним захисником православ'я". Проте історик з тих чи інших причин замовчував негативні наслідки цієї угоди, що полягали передусім у формуванні правлячими колами Москви експансіоністської зовнішньо-політичної доктрини.

У своїй праці "Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.)" А. С. Хорошев порушив проблему використання Москвою різноманітних методів, спрямованих на завоювання давньоруських земель. В цьому напрямку вчений займався науковою розробкою питань, пов'язаних з історією політичної канонізації російської церкви. Зазначена проблема в радянській історіографії піднімалась вперше за весь післявоєнний період. Це дослідження стало спробою заповнення цієї прогалини. На думку А. С. Хорошева, канонізація московською митрополією руських мучеників Литви була невід'ємною складовою ідеологічної основи урядових кін Москви в боротьбі за землі Великого князівства Литовського⁸⁷.

Поруч з дослідженням окремих питань політичної історії Москви кінця XV-XVI ст. слід відмітити в радянській історіографії праці узагальнюючого характеру. А. М. Сахаров в курсі лекцій, присвяченому утворенню і розвитку Російської держави в XIV-

XVII ст., акцентував увагу на негативних наслідках месіанських ідей для інтеграції Московії в тогочасну європейську спільноту⁸⁸. Утвердження в суспільному житті росіян принципів "богообраності" та "виключності" Москви в християнському світі призводило до конфронтації із Заходом, консервації старих порядків й соціально-економічній стагнації країни. І. І. Смірнов досліджував окремі аспекти державницької діяльності представників політичної еліти Московської держави 30-50-х років XVI ст.⁸⁹. Вперше в радянській історіографії він звернув увагу на домінуючий вплив духовенства на всі сторони життя російського суспільства. Аналізуючи перебування на митрополічому престолі Мкарія, І. І. Смірнов зазначав, що в його руках фактично посереджувалась як верховна влада в справах духовних, так і правління в розпорядженні зовнішньою політикою держави.

Для розуміння місця імперської ідеології в етнополітичному розвитку Московської держави, а згодом Росії в досліджуваній нами період певне значення має праця А. Авторханова "Імперія Кремля. Советский тип колониализма". Не зупиняючись на методологічних підходах автора у висвітленні імперської політики Кремля в національному питанні, розглянемо його головні висновки з огляду на тему нашого дослідження. А. Авторханов вважав, що в Московії під виглядом ідеї месіанського призначення російського народу розгортався процес русифікації та асиміляції неросійських народів. Під впливом тоталітарної політики Москви підкорені народи втрачали свої національні риси. Повсюдне керівництво московських чиновників, нав'язування ними в усіх сферах життя завойованих країн авторитарної моделі історичного розвитку загрожувало існуванню неросійських етносів. Московські правителі свідомо руйнували їх культурні та релігійні традиції. Він надавав критиці точку зору радянських істориків, згідно якої колоніальні війни російського царизму "носили об'єктивно визвольний характер" так, як "насильне приєднання до культурної Росії неруського населення стало актом історичного прогресу для підкорених народів". А. Авторханов одним з перших в Радянському Союзі звернув увагу на те, що істориків поневолених російськими царями територій офіційна влада змушувала переписувати історію їхніх країн, доказувати "прогресивність" їх приєднання Москвою. Таким чином вчений констатує, що "переписана зараз історія всіх неросійських народів"⁹⁰.

Проблем, які ми досліджуємо, певною мірою торкався Ю. Г. Алексеев. В руслі радянської історіографії ним виправдовувались територіальні загарбання Московії. Так, вивчаючи московсько-литовські взаємини на рубежі XVI ст., він зазначав, що ніяких претензій на землі Польщі та Литви Московією не висувались. Однак керівництво Московської держави не збиралось відмовлятися від “генеральної лінії” свого зовнішньополітичного курсу, спрямованого на “возз'єднання” всіх руських земель в єдиній державі. Згодом ця політична концепція склала основу “стратегічної перспективи зовнішньої політики Російської держави” декількох поколінь її правителів. Отже, зростання напруженості між Московією і Вільно пояснювалось Ю. Г. Алексеевим боротьбою уряду Москви “за історичну спадщину Древньої Русі” - коліски російської державності⁹¹.

Розпад Радянського Союзу в 1991 році став поштовхом до концептуального переосмислення і спроб по-новому, об'єктивно розкрити складні сторінки російської історії. У цьому зв'язку варто виділити роботу Р. Г. Скриннікова “Великий государь Иван Васильевич Грозный”. Вона складає для нас інтерес тим, що в ній з цілісної картини суспільно-політичного життя Московської держави виокремлюється надзвичайно важлива складова - ідея “богообраності” російського народу. Автор стверджував, що підґрунтям для її поширення стало завершення процесу централізації навколо Москви земель Північно-Східної Русі. Утвердженню в офіційній ідеології ідеї виключності Московської держави у внутрішньополітичному житті також, на його думку, сприяло ускладнення придворного церемоніалу та зміни у титуляції великих московських князів. Використання візантійської державної атрибутики Московією поклало початок вкорінення в політичну свідомість московитів імперської доктрини. Проаналізувавши наслідки для російського суспільства “ідеї виключності Москви - третього Риму, останньої світової істинно християнської імперії”, історик дав їй негативну оцінку. На його погляд, вона сприяла “ізоляції Росії в той час, як вона гостро потребувала розвитку культурних та інших зв'язків” із західноєвропейськими країнами⁹².

Характеризуючи досягнення російської історіографії останнього десятиріччя стосовно проблем нашого дослідження, виділимо насамперед праці М.Геллера, В.Кожінова, Н.Лукіна,

А.Наместнікова, І.Пушкарьова, І.Заїчкіна, С.Лурьє, А.Філюшкіна, А.Юрганова” та ін. Побудовані на широкому джерельному матеріалі, вони дають змогу прослідкувати вплив різноманітних чинників суспільно-політичного, соціально-економічного, зовнішньополітичного характеру на процес формування імперської ідеї, її трансформацію в офіційну політичну доктрину Москви.

Серед праць узагальнюючого характеру, в яких здійснюється спроба комплексного вивчення та аналізу політичної історії Московської держави, слід виділити дослідження Ю. Кукушкіна, П. Черкасова, Д. Чернишевського, В. Похлебкіна⁹⁴. В працях названих авторів найбільш повно і широко розкривається питання впливу імперської ідеології на етнополітичний розвиток Російської держави, робляться спроби аналізу окремих її аспектів.

Як нам здається, саме ці праці започаткували новий етап в російській історіографії. Він характеризується прагненням авторів подолати пануючі раніше стереотипи у висвітленні ролі і місця імперської ідеї в історії російського народу.

У своєму дослідженні В. Похлебкін розглядає комплекс проблем, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю московських правителів. Успіхи Московії у підкоренні та приєднанні до неї нових територій ним пояснюється двома факторами. По-перше, “надсекретністю московської дипломатії, її концентрацією та персоніфікацією в особі великого князя”. Це давало змогу, на історичну перспективу, втілювати в життя “самі сміливі, але повільно діючі” зовнішньополітичні плани московської великокнязівської династії. По-друге, “психологією підступності й лицемірства”, що була відмінною рисою правителів Москви. Проте, ці ж риси московських монархів, зазначає вчений, мали “негативні історичні наслідки” для формування державницької психології політичних діячів Росії⁹⁵.

У спільній праці П. Черкасова і Д. Чернишевського простежується спроба дати концептуально нову оцінку територіальному розширенню Московської держави. На їх думку, експансія Москви на етнічно неросійські землі “мала своїм наслідком втрату національно-релігійної однорідності Росії”. Завоювання на Сході Казанського та Астраханського ханств, а на Півдні українських земель утруднювала росіянам завдання збереження “своєї унікальності, замкнутості й політико-релігійної цілісності”. Водночас П. Черкасов і Д. Чернишевський підкрес-

люють, що поширення західноєвропейського культурного впливу на Росію відбувалось через приєднані українські землі⁹⁶.

Проблема різкого територіального зростання Московської держави знайшла своє відображення у двотомному збірнику "Политическая история: Россия-СССР-Российская Федерация". На думку його упорядників, приєднання до Росії нових територій негативно позначилось на її соціально-економічному розвитку. Завоювання нових земель поглиблювали процес відставання Російської держави від західноєвропейських країн. Тільки збільшення чисельності армії та видатків на її утримання давало змогу правлячим колам "керувати багаточисельними народами", що проживали на території Росії⁹⁷.

Прагнення сучасними російськими науковцями критично переосмислити наслідки впливу теорії "Москва - третій Рим" на внутрішнє та зовнішньополітичне життя Московської держави простежується в збірнику документів з історії російської державності під редакцією Ю. Кукушкіна. У ньому акцентується увага на тому, що теорія "Третього Риму" політичною елітою Московії використовувалась для обґрунтування самоізоляції, релігійної нетерпимості, "ворожого ставлення до всього іноземного". Одночасно, на погляд авторів збірника, вона гальмувала розвиток держави в усіх сферах її життя⁹⁸.

Окремі аспекти імперської ідеології знайшли своє відображення у роботах С. Лур'є, А. Філюшкіна. Не дивлячись на різноманітну тематику цих праць, їх автори так чи інакше торкалися теми нашого дослідження.

А. Філюшкін зосередив свою увагу на вивченні поширення на Русі "царської" термінології. Він вважав, що сформована іосифлянами ідеологічна доктрина "богообраності" московських правителів відіграла неоднозначну роль в політичному розвитку країни. Внаслідок її вкорінення в державницьку практику князів будь-яка опозиція їхній владі розцінювалась у московському суспільстві, як виступ проти Бога. Це стало однією з причин нерозвинутості в російському народі ідеї захисту прав особистості. Разом з тим гіперболізація повноважень московських монархів призводила до поширення в Московії стереотипу про "безмежне свавілля" царської влади і зменшення її відповідальності за вчинені злочини перед населенням країни⁹⁹.

Низка цікавих оцінок щодо спадковості імперської ідеології

стародавнього Риму Московською державою XV ст. міститься у працях С. В. Лур'є та П. В. Лукіна. С. В. Лур'є зародження месіанських переконань в росіян пояснює пропагуванням офіційною ідеологією хибної концепції про їхню "страшну відповідальність" за збереження чистоти православної віри. Створення або відступ від ортодоксальних догм східного обряду розглядалось московськими ідеологами як втрата майбутніми поколіннями можливості "успадкувати істинне православ'я та благочестя"¹⁰⁰. П. В. Лукін наголошує у своєму дослідженні не тільки на "нерозривному зв'язку з уявленнями про Росію, як останньою православною державою" та доктриною "Москва-третій Рим". Він зазначає, що месіанські переконання у російському суспільстві набули широкого поширення й у майбутньому суспільно-політичному житті Росії¹⁰¹.

Проблему релігійної виключності російського народу та російського православ'я рельєфно відображає церковна публіцистика XIX ст. Останні наукові розвідки російських вчених дають змогу простежити вплив вироблених ще в XV-XVI ст. ідей "богообраності" Московії на розвиток суспільної думки росіян у XIX ст. А. В. Наместніков, аналізуючи тогочасні публіцистичні праці церковних та громадських діячів, прийшов до висновку, що їх спільною рисою є "уявлення про російське суспільство, як суспільство-церкву". Окрім ідей світового призначення російського православ'я та месіанської виключності росіян, дослідник виокремлює ще одну ідеологічну догму "священний обов'язок (росіян - Авт.)" накреслити шлях історичного розвитку іншим народам. На думку А. В. Наместнікова в "подібних ідеях мало християнства, зате з надлишком націоналістичного духу".

Серед сучасної релігійної публіцистики виділимо працю протоірея А. Салтикова "Русское православие и духовное возрождение нации". На наш погляд, вибудована автором концепція духовного відродження Росії й провідної ролі у ньому православної церкви заслуговує на увагу. Не дивлячись на те, що він прямо не торкається у своїй роботі проблематики нашого дослідження, проте зроблені ним висновки містять для нас певний науковий інтерес. Так протоірей А. Салтиков підкреслює органічну єдність у російському православ'ї народу, віри і влади. Якщо російський народ, на думку автора, дозволив нав'язати собі ту чи іншу форму влади, "значить вона відповідає його свідомості" і в ньому є саме ті риси, яким найбільше ця влада імпонує¹⁰².

Ця обставина з огляду на історичну перспективу суспільно-політичного розвитку Російської Федерації має надзвичайно велике значення для висвітлення процесу трансформації імперської ідеї державницьку ідеологію правлячих кіл Москви.

Н. В. Сініцина, вивчаючи пам'ятки суспільно-політичної думки середньовічної Московської держави, головну увагу приділив дослідженню жанрової системи російської літератури XV-XVI ст. На наш погляд, вона цілком слушно зауважує, що "послання вищих церковних ієрархів, великих князів, представників світської урядової адміністрації (як і адресовані їм листи) надають особливу вагомості викладеним у них доктринам та уявленням". Дослідниця зазначає, що це "не тільки твори літератури епістолярного жанру, але й тексти офіційного характеру, які набули нового озвучення при включенні їх в літописання".

Вивчаючи ідеї, закладені в теорії "Москва-третій Рим" Н. В. Сініцина заперечує їх будь-який імперський підтекст. На її думку, теза Філофея "всі християнські царства зійшлися і злилися в єдине царство нашого государя" має на увазі не географічні параметри, а визначає духовний зв'язок між Росією та підкореними Туреччиною слов'янськими народами.

Однак ми звертаємо увагу на окремі, як нам видається, спірні висновки Н. В. Сініциної. З одного боку вона зазначає: "Третій Рим це не тільки Москва... а Російське царство з центром у Москві, російська православна церква і її головна кафедра - кремлівський Успенський собор, це формула покликана надати їм просторову глибину більш ніж в півтора тисячоліття". З іншого боку, на її погляд, ідеї "третього Риму", що були сформовані середньовічною історіографією, ніколи "не сприймалися в політичному аспекті, як план завоювання Константинополя".

Ми погоджуємося, що в кінці XV-XVI ст. ніякого плану підкорення Константинополя в росіян не було. Цей проект виник в оточенні Катерини II (1762-1796 рр.) наприкінці XVIII ст. Проте в досліджуваній нами період політичною верхівкою Москви активно використовувались як у внутрішній так і в зовнішній політиці ідеї спадковості московськими правителями влади візантійських імператорів, які були викладені в теорії "Москва - третій Рим". Вони мали не тільки політико-ідеологічне підґрунтя, але й яскраво виражені географічно-територіальні межі.

Оригінальна за своєю побудовою та цікавою згідно зроблених

висновків, на наш погляд, є праця І.В.Віленти. Розвиваючи інтуїтивний підхід євразійців до вивчення історії Росії автор побіжно торкається окремих аспектів нашого дослідження. Насамперед, проблеми формування тоталітарної форми правління в Московській державі, її впливу на ментальність російського народу. І.В.Вілента позитивно оцінює монголо-татарське нашествя на Русь, яке надало нового імпульсу розвитку авторитарної моделі державної влади. На думку вченого, головна риса тюркської психології - екстенсивність, сприяла культурній стійкості та "створювала умови для збереження національного потенціалу російського народу". Ці складові туранського елемента суттєво вплинули на розвиток духовності та розбудову державних інституцій росіян.

І.В.Вілента стверджує, що включення земель Північно-Східної Русі до складу Монгольської імперії спасло російське суспільство "від фізичного винищення та культурної асиміляції Заходу". Історик вважає, що землі Південно-Західної Русі, які відмовилися "від Союзу з Ордою, стали жертвами католицької Європи". Московська Русь, навпаки, в особі татарських ханів отримала військову та духовну підтримку в багаточисельних війнах із своїми сусідами. Згодом це дало можливість московським правителям "перейняти від татаро-монгол естафету гегемонії" в Євразії. Утворення багатонаціональної Російської держави, констатує І.В.Вілента, стало наслідком політичного і культурного багатовікового співжиття євразійських народів, яке "забезпечило їм процвітання в межах єдиної" Росії¹⁶⁴.

Першою і вдалою, як нам видається, спробою вивчення питання імперської ідеї в політиці Московської держави є книга М.Геллера, у якій автор підкреслює, що імперська ідеологія знайшла підтримку у панівному стані Московії¹⁶⁵. Варто відзначити і сам принцип дослідження розглядати експансіоністську зовнішньополітичну доктрину Москви в контексті європейської історії. Водночас історик детально проаналізував соціально-економічні та релігійні чинники, що штовхали московський уряд на шлях зовнішніх завоювань. Проте слід констатувати те, що певні висновки, положення і твердження виведені М. Геллером щодо причин підкорення Московією окремих держав та народів, зокрема Казанського ханства, в його праці є дискусійними.

Останніми роками в Російській Федерації спостерігається тенденція до зростання інтересу широких кіл громадськості до

історії неросійських народів. За десять років інтенсивної роботи було підготовлено ряд наукових публікацій, брошур, монографій. В цьому плані заслуговує на увагу дослідження І. Муслімова. Він вивчав аспекти національної політики Московської держави щодо татарського населення Поволжя¹⁰⁶. Однак, власне імперська ідеологія урядових кіл Москви залишилась поза увагою вченого.

Високим рівнем опрацювання та наукового аналізу історичних та історіографічних праць, присвячених історії Росії, відзначається робота Ю. І. Грицького "Меняющаяся Россия как предмет концептуального анализа". Даючи оцінку неухильному багатовіковому розширенню Московської держави, він зауважує, що перебуваючи в ролі "старшого брата" до багатьох народів нею підкорених, водночас "вона сама потрапила в становище доганяючого соціума", тобто по суті "молодшого брата" по відношенню до країн Європи¹⁰⁷.

Проте навіть у новітніх публікаціях російських науковців, для яких характерний нестандартний, концептуально новий підхід до аналізу політичного життя Московії, простежується тенденція до уникнення з'ясування впливу на тогочасні події імперської ідеї. Серед них, з огляду на хронологічні рамки нашого дослідження, слід виділити окремі праці А. Юрганова, І. Заїчкіна, Я. Лурьє, І. Пушкарьова та ін.

В центр своїх досліджень автори ставлять виключно релігійно-ідеологічне обґрунтування ідеологами Московської держави "нового місця Росії в колі європейських держав, нового значення російської православної церкви серед інших православних організацій". Такий підхід авторів зумовлював і спосіб, в який добирався матеріал для оцінок і висновків. Позначений він, на нашу думку, кон'юктурними підходами. Все, що не вписувалось в задалегідь визначену схему, авторами замовчувалось.

Насамперед, на нашу думку, це стосується проблеми дослідження витоків імперської ідеології, її впливу на економічний розвиток росіян та цілої низки євразійських народів. У монографії "Россия на пороге XXI века (Современные проблемы национально-государственного строительства Р.Ф.)" під загальною редакцією В.Н.Кожемякіна та А.І.Подберезкіна простежується спроба обґрунтувати доцільність існування Російської імперії. Головним аргументом, що нібито виправдовує створення росіянами імперської концепції є об'єднувача політика Росії. Вона, як

стверджують автори, була спрямована виключно на "просвітництво і приєднання до європейської культури" сусідніх народів. Інотнічне населення, що ввійшло до складу Російської держави, отримало змогу значно прогресувати у своєму розвитку спілкуючись з народом, який "знаходився на порівняно вищому рівні соціально-економічного та культурного розвитку"¹⁰⁸.

В.Н.Кожемякін та А.І.Подберезкін визнають, що в утворенні Російської імперії важливу роль відіграв київський період російської історії. Він відзначався остаточним оформленням європейської та християнсько-православної ідентичності росіян. Поза "київською прабатьківщиною" єдність московської й імператорської Росії стає досить сумнівною. Водночас, підкреслюють вчені, "київський архитип" в російській "культурно-історичній пам'яті забезпечує ... і цілісність національного генотипу"¹⁰⁹.

У монографії І. Заїчкіна та І. Пушкарьова зовнішньополітична боротьба великих московських князів за давньоруські землі трактується, як "возз'єднання" цих земель навколо Росії. Наведена інтерпретація зовнішньополітичної доктрини Москви не була новою. Такі наукові позиції російських вчених обстоювало чимало істориків, зокрема радянської історичної школи. Загальним недоліком праці І. Заїчкіна та І. Пушкарєва вважаємо схематизм, спрощеність, однобічність¹¹⁰.

До питань імперської ідеології, її місця і ролі в суспільно-політичному житті Московської держави звертався А. Юрганов. У праці "Символ Русского государства и средневековое сознание" він прагне подати своє тлумачення ідей, вироблених представниками іосифлянського крила православної церкви. Вчений намагається спростувати, на його погляд "цілком бездоказові твердження про імперські амбіції" московських правителів¹¹¹.

Обрана нами для дослідження проблема привертає увагу багатьох російських науковців. Однак різке ускладнення останнім часом взаємовідносин між Москвою та окремими суб'єктами Російської Федерації, насамперед з Чеченською республікою, спричинило посилене фільтрування суспільствознавчих публікацій. У спробі завуалювати свою імперську претензійність правлячі кола Москви намагаються ідеологічно виправдати урядовий курс, спрямований на придушення національно-визвольних змагань неросійських

народів. У цьому плані Кремль вдається до ідеологічного пресингу на проведення наукових досліджень та публікацій у відповідність до офіційної політичної доктрини.

У 1999 році в Москві була видана книга В. Кожінова "История Руси и русского слова". Більшість порушених в ній проблем розглядаються автором з точки зору "критичного переосмислення" російської та радянської історіографії щодо висвітлення історії Московської держави IX-XVI ст. Він повністю виправдовує тоталітарні методи та засоби правителів Москви в управлінні країною. Співставляючи історичний розвиток етнічно малочисельних народів на теренах Російської Федерації та країн Заходу, В. Кожінов приходять до висновку, що велика кількість "малих народів", проживаючи в Росії, на сьогодні "процвітає". В той же час ірландці в Ольстері та баски в Іспанії протягом століть змушені вести "криваву війну" за елементарну національну автономію¹¹². Проте жорсткий заідеологізований виклад фактичного матеріалу не дає повного уявлення про всі спектри політики московських урядових кіл стосовно підкорених народів. Замовчуються і беззастережно відкидаються автором і її відкрито експансіоністські елементи. Також у реферованій монографії і словом не згадано про ту ціну, яку заплатили неросійські етноси за своє "процвітання" в Російській державі.

Дослідження імперської ідеї в Московській державі наприкінці XV-XVI ст. в контексті українських проблем та інтересів належить до найбільш невивчених аспектів вітчизняної історії. Насамперед, це пояснюється жорстким державним контролем над науковими розвідками українських вчених як в Російській імперії, так і в Радянському Союзі. Тому увага дослідників в основному зосереджувалась на проблемах соціально-економічного, духовно-релігійного характеру, а імперська політика Москви майже не розглядалась.

Проте деяких питань нашої теми фрагментарно торкалися українські історики. Певним етапом у вивченні імперської ідеології є найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVIII ст. "Історія Русів"¹¹³. Її невідомий автор, характеризуючи зовнішньополітичну діяльність московських правителів, свої думки вкладає в уста татарського хана, який вважав війни з Московією неминучими і безконечними. Головною їхньою причиною, на думку автора, є "жадоба до властолюбства"

політичної верхівки Московії.

В історичній українській науці кінця XIX - початку XX ст. одне з провідних місць займають дослідження М.С. Грушевського. У його багатотомній "Історії України-Руси" висвітлено різноманітні аспекти політичної історії українських земель у складі Литовської, Польської та Московської держав. Він першим серед українських істориків звернув увагу на прорахунки литовських урядових кіл у веденні східної політики. На думку М.С. Грушевського, перенесення центра ваги в Литовській державі з "руського елементу на литовсько-католицький" і його нахил в сторону Польщі став причиною внутрішнього розлому Литви. Головним завданням в останній чверті XV ст. для литовської політичної еліти стало не розширення руських провінцій та зміцнення своїх позицій на давньоруських землях. Литва сконцентрувала, писав М.С. Грушевський, свої зусилля на боротьбі з опозиційним "руським елементом", який намагався захистити свої політичні та релігійні права. Внутрішніми етнополітичними протиріччями Великого князівства Литовського скористалась Московська держава. Вона виступила "захисницею православної віри" та "оборонницею" прав руського населення Литви. Використання саме цих політичних гасел, підкреслював М.С. Грушевський, дало змогу московським правителям проводити експансійну зовнішню політику щодо українських земель¹¹⁴.

Окремих моментів у своїй праці з досліджуваної нами проблеми торкався Д.І. Дорошенко. Головною причиною зростання агресивного зовнішньополітичного курсу Москви, зокрема, стосовно давньоруських земель він вважав зміцнення влади великих московських князів на теренах Північно-Східної Русі. Анексія правителями Москви "Твері, Рязані, Новгороду" підготувала підґрунтя для приєднання "сіверських князівств". На погляд Д.І. Дорошенка, наприкінці XV ст. "проти українсько-білоруського елементу" в Литві "починаються національні та релігійні утиски, правда, ще в слабкій формі". Такі дії урядових кіл Вільно посилювали опозиційні настрої руського православного населення в Литовській державі. Воно почало шукати протекції в Москві, яка використовувала його визвольні змагання в своїх численних збройних конфліктах з Литвою в кінці XV-XVI ст.¹¹⁵

В українській радянській історіографії через певні ідеологічні обставини обминалось дослідження проблеми імперської ідеології

Москви щодо українських земель. Тут є показовою позиція авторів першого тому восьмитомної "Історії Української РСР". При розгляді питань "Утворення Російської централізованої держави" та про війни між Москвою та Литвою, вони взагалі не згадують "Сказание о князьях Владимирских" й теорію "третього Риму"¹¹⁶. Хоча, як ми думаємо, логічно напрошувався сюжет про Україну в контексті цих концепцій у політиці московських правителів.

Характерною рисою української радянської історичної науки була фальсифікація фактів політичних взаємовідносин між Московською та Литовською державами. Так, Д. І. Мишко висвітлюючи україно-російські зв'язки в XIV-XVI ст. "переконливо" доводив, що ініціатором військово-політичних зіткнень на литовсько-московському кордоні було Вільно¹¹⁷. Спроби російського уряду мирним шляхом владнати спірні територіальні питання повністю ігнорувались литовськими урядовцями. Внаслідок агресивної політики Литви "російський уряд виступив на захист своїх кордонів", щоб припинити "злочинні напади на російські володіння". Суб'єктивність і неправомірність таких висновків буде доведена нами в наступних розділах дослідження. Тут же слід додати, що військові зіткнення на західному кордоні Великого Московського князівства інспірувались його правлячою верхівкою і аж ніяк не носили оборонний характер.

Серед новітніх досліджень українських науковців, що мають відношення до нашої теми, відмітимо працю О.Пахльовської "Симбіоз культури та ідеологія в Україні XVII ст.". Аналізуючи культурологічне місце України у взаємовідносинах Сходу і Заходу, вона звертає увагу на ролі Києва, як спадкоємця "двох універсальних імперій римської та візантійської". Саме київська література вперше на теренах руських земель продукувала ідею їх "збирання" під гаслами "єдиновірства". Проте "реципієнтом цієї інтелектуальної продукції стає північний сусід". Молода Російська централізована держава найбільш ефективно використала у своїй політичній практиці ідею римсько-візантійської суспільно-культурної спадщини. Проте О.Пахльовська зазначає, що згодом ідея винятковості московської державності призведе до поширення ксенофобії у російському суспільстві¹¹⁸.

У праці О.О. Казакова "Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі" частково висвітлено ряд питань пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю московських правителів та

проблематикою нашого дослідження. Вчений піддає сумніву широко вживану в історичній літературі, як радянській, так і сучасній російській, термінологію щодо подій російсько-литовських взаємин кінця XV- початку XVI ст. Він вважає, що входження українських територій до Великого князівства Московського не можна розглядати як "воссоєдинение" або "возвращение западно-русских земель" до складу Російської держави. О.О.Казаков звертає увагу на те, що до початку XVI ст. українські землі "ніколи не входили ні до складу Московського князівства, ні до будь-якого іншого північно-східного князівства, на терені яких утворилась Російська держава". На його думку, "мова може йти лише про приєднання" україно-білоруських земель до Москви. Водночас історик зауважує, що Московська держава на початку XVI ст. "не стала поневолювачем для місцевого населення". Воно в своїй більшості переважно було аполітичним і стримано реагувало на зміну свого державно-правового статусу¹¹⁹.

Помітне місце в українській історичній науці останніх років займає монографія Р.Кіся "Фінал третього Риму. (Російська ідея на зламі тисячоліть)". У ній автор розглядає російську ідею через призму "особливого призначення" Росії у світовій історії. Він застерігає, що реанімація месіанських переконань в сучасному суспільно-політичному житті Російської Федерації" може знову призвести Росію до нових форм авторитарного деспотизму, імперського гегемонізму, безконтрольного мілітаризму та духовного рабства". На наш погляд, Р.Кісь цілком слушно акцентує увагу на утопічності ідей російського месіанізму. Вчений стверджує, що віра в особливе російське "призвання в мир" є формою "духовної несвободи самих росіян, котрі знову підпадають під диктатуру міфів і стереотипів". Одночасно, поширення месіанських ідей в російському суспільстві "створює смертельну загрозу" для сусідніх народів. Вони "знову можуть стати лише об'єктами для себествердження ще одного чергового варіанту московського месіанства"¹²⁰.

Висвітлення питання формування імперської ідеології в Московській державі кінця XV-XVI ст. було б неповним на наш погляд, без огляду української зарубіжної історіографії. Вона зробила певний внесок у розробку проблеми зародження імперської ідеї у Московії в досліджуваний нами період. Ще в 1944 р. за підтримки митрополита Андрія Шептицького у Львові було

створено Церковно-Археографічну Комісію. Її метою стало дослідження джерел з історії Української Церкви. Однак перебіг військових дій Другої Світової війни вніс корективи у діяльність Комісії. Розпочати свою роботу вона змогла в 1946 році в Мюнхені під патронатом Апостольської Візитатури й архієпископа Івана Бучка¹²¹.

Завдяки діяльності Церковно-Археографічної Комісії на початку 50-х років ХХ ст. з'явилися публікації вчених української діаспори, присвячені одній з найбільш важливих складових частин імперської ідеї Росії - теорії "Москва - третій Рим". Ці науковці (О. Оглоблин, Б. Крупницький, В. Гришко та ін.) подали своє розуміння джерел і бачення формування ідеології Москви та її політики щодо України.

Зокрема, Олександр Оглоблин у своїй статті "Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст." звернув увагу на те, що незважаючи на її вагу, "жоден російський історик XIX-XX ст. не дослідив спеціально цієї важливої проблеми". Аналізуючи сучасні йому праці він прийшов до висновку, що в цьому питанні науковці роблять перші спроби узагальнюючих досліджень. О. Оглоблин вважав, що "теорія третього Риму" була офіційною доктриною московської церкви і Московської держави, яка слугувала дороговказом для їхніх "експансіоністських прагнень". Також вчений виокремлював морально-психологічний аспект цієї теорії. На його думку, вона глибоко ввійшла в плоть і кров російського народу, стала його вірою в месіанське призначення Росії¹²².

Цей погляд підтримав і доповнив Б. Крупницький. Він стверджував, що закладені в теорії "третього Риму" ідеї стали підґрунтям універсально-месіанських переконань росіян. Вони обґрунтовували необхідність створення єдиного релігійно-державного центру, пристосування для його потреб окремих народів, "що чим далі, тим все більше приходили до переконань, що російська держава - це в'язниця народів, які мали нещастя попасти в сферу її впливів". Таким чином історик підкреслював нерівноправність політичного розвитку в Московській державі підкорених нею народів. Гасла "співпраці добровільних сполук, федерації та свободи" підмінялись в Московії ідеологією беззастережної покори Москві. Б. Крупницький також зазначав, що теорія "III-го Риму" "ввійшла в плоть і кров російської ідеології взагалі", яка окреслювала "особливу і велику роль Росії в світі". Водночас він акцентує увагу на недооцінці російськими істориками

значення теорії у майбутньому розвитку комплексу месіанських ідей російського народу¹²³.

Своє бачення проблеми у В. Гришка. На його погляд, "концепція "III-го Риму" зародилась на фальшивій переємницькій ідейно-правній зв'язці" Московської держави з колишньою Римською імперією. Однак він зауважував, у своїй праці, на повній протилежності релігійно-правних та психологічних чинників їх суспільно-політичного життя. "У цій антиісторичній концепції, - писав В. Гришко, - Україна-Русь становила основну ланку в проблемі "успадкування" ролі і значення Великого Риму Московією". Вибудувана московськими ідеологами схема історичного зв'язку Київської Русі і Московської держави мала важливе значення для Московії. Вона давала змогу її політичній еліті проводити "дипломатичний наступ" й висувати "всілякі претензії щодо українсько - руських земель"¹²⁴.

Слід зазначити, що певні спостереження про роль теорії "Москва-третій Рим" в політичному та ідеологічному житті не лише Московської держави, але й усієї російської історії, містять публікації й інших вчених української закордонної діаспори. Проте в цілому вони повторюють висновки О. Оглоблина, Б. Крупницького, В. Гришка, а їх праці хронологічно, сюжетно й тематично виходять за межі поставленого нами завдання. Перш за все мова йде про дослідження Наталії Полонської-Василенко "Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч" і видану в 1968 році в Торонто (Канада) і перевидану в 1996 році у Дрогобичі книгу Павла Штепи "Московство"¹²⁵.

Окреме місце серед наукових досліджень українських закордонних істориків займає праця О.Субтельного "Україна: історія". Його концепція історії України відзначається нетрадиційністю викладу. Передусім, це стосується неупередженості та зваженості оцінок при аналізі історичного минулого України. Фрагментарно торкаючись проблеми нашого дослідження він вважає, що вагому роль в експансіоністській політиці Москви відіграла теорія "III-го Риму". Вона проголошувала Росію після падіння Візантії, "третьою вічною, священною і всесвітньою імперією". На думку О.Субтельного, ліквідація великим литовським князем і польським королем Казимиром IV українських органів самоуправління та наступ католицизму негативно сприймалися в руському православному

середовищі. Українське населення, за умов майже одночасно експансіоністської політики Польської і Московської держав, схилилось на бік православної Москви. Проте, за таких обставин, спроби української знаті відновити незалежність України були безперспективними. Більш того, зазначає історик, чужоземне панування "породило нове явище - культурну асиміляцію української знаті панівною державою"¹²⁶.

Розвідки вчених діаспори започаткували новий, зовсім інший, ніж у тогочасній радянській історіографії підхід до бачення змісту і ролі теорії "третього Риму" в ідеології і політиці московських правителів. Їх характерна риса полягає у розгляді "III-го Риму" як найважливішої складової московської ідеології експансіонізму. Ці дослідження мали б привернути увагу до цієї концепції. Однак через політичні чинники ці публікації протягом тривалого часу залишались невідомими науковцям СРСР і України. З іншого боку, ці ж самі чинники зумовили і певну публіцистичність викладу окремих досліджень, недостатню історіографічну базу опублікованих у Мюнхені статей. Останнє було викликано як станом тогочасної історичної думки, так і проблемою доступу до джерел і літератури.

Послаблення тоталітарного ідеологічного контролю в СРСР у середині 80-х років та його розпад дали змогу широкому загалу професійних науковців ознайомитись з працями іноземних вчених. Вони мають важливе значення, з огляду на різноманітність методологічних засад, для з'ясування проблем місця і ролі імперської ідеології в етнополітичному розвитку Російської держави.

Спроба проаналізувати вплив історичних традицій у зовнішньополітичній доктрині Росії спостерігається в дослідженні корейського науковця Хон Ван Сука. Він вважає, що перетворення в XVI ст. великого князівства Московського з невеличкої країни на сході Європи в могутню державу відбулось за рахунок "освоєння азійських територій". На його думку, Азія стала "важливим фактором становлення Російської держави". За рахунок приєднання азійських територій росіяни компенсували свої слабкі позиції в Європі. Ідеологічним обґрунтуванням експансії Росії в Азію були ідеї закладені в теорії "III-го Риму". Віра в свою релігійну та історичну місію не тільки формували в свідомості росіян стереотип "боговибраності". Вони, як зазначає Хон Ван Сук,

служували виправданню в російському суспільстві організації військових походів та збройному приєднанню до Москви сусідніх держав¹²⁷.

Польський культуролог А. Андрусевич у праці "Міт Росії. Москва - третій Рим" подає власну концепцію генези тоталітаризму в Московській державі. Він негативно оцінює створену російською православною церквою месіанську доктрину. Автор підкреслює, що православні священники створили ідеологічний штамп згідно якого "царська воля є Божою волею". Будь-який виступ проти неї призводив до небесної кари. Таким чином, церквою була створена особлива містика православ'я.

Поряд з цим А. Андрусевич відзначає, що після скинення татарського ярма Північно-Східна Русь прийняла нове підданство, яке накинули їй московські правителі. На його думку, "спідлений у татарській неволі народ вважав, що більшого щастя йому не треба, як тільки те, щоб правлячий великий князь-цар носив руське ім'я, а не чужинське". Важливе значення у формуванні засад московської тоталітарної моделі правління мала також покірність руського населення. Задля могутності Москви воно погоджувалось на гвалт і тиск"¹²⁸.

Англійський історик Н. Дейвіс у монографії "Європа: Історія" побіжно торкнувся окремих аспектів досліджуваної нами теми. Він, як і А. Андрусевич, зауважує, що на етнополітичний розвиток Московської держави значний вплив мало багатовікове перебування під татарським ярмом. Великі московські князі, зокрема Іван III, перейняли у татар фінансові, військові та політичні методи у керуванні державою. Також правителі Москви, на погляд вченого, вдало використовували після 1480 р. "для заміни татарського ярма московським" над християнськими князівствами мінливі союзи з Кримським ханством¹²⁹.

Розглядаючи історію виникнення теорії "III-го Риму" Н. Дейвіс підкреслює, що всі її головні елементи були вже сформовані в 1493р. Вже на той час "існувала незалежна православна церква, яка шукала імператора", був князь, пов'язаний родинними зв'язками із візантійськими імператорами, чітко вимальовувались претензії Москви на панування над всією Руссю. Московській політичній еліті не вистачало тільки спритного ідеолога, який з'єднав би ці елементи у "своєрідну містичну теорію, якої вимагала напрочуд теократична держава". Водночас, Н. Дейвіс заперечує існування в

теорії "третього Риму" візантійських екуменістичних християнських ідей. Він вважає, що "християнський універсалізм Візантії зазнав перекручень, обернувшись на вузькі рамки московського націоналізму"¹³⁰

Підсумовуючи огляд історіографічних праць, слід підкреслити, що при всій значимості вироблених підходів до висвітлення різних аспектів етнополітичного розвитку Московської держави кінця XV-XVI ст., питання вивчення імперської ідеї поки що залишається поза увагою істориків. Воно носить фрагментарний характер і вимагає активізації наукових розвідок.

Розділ 2.

Гене́за імперської ідеї та її вплив на внутрішньополітичний розвиток Московської держави 4 наприкінці XV-XVI ст.

Завершення процесу централізації земель Північно-Східної Русі навколо Москви мало велике історичне значення, як для самої Росії, так і для сусідніх країн. На Сході Європи утворилась могутня держава територія якої визначалась кордонами: Біле і Баренцове моря - на півночі, Чернігів, Путивль, Рязань - на півдні, Смоленськ - на заході, на сході Нижній Новгород та землі Північного Уралу.

Територія Московської держави з 1462 р. по 1533 р. зросла більш ніж у 6 разів. На початку правління Івана III (1462 р.) вона нараховувала 430 тис. км². Василь III, станом на 1533 р., розширив кордони Московії до 2 800 тис. км².

Включення до складу великого князівства Московського земель Північно-Східної Русі було тільки однією з ланок процесу формування централізованої країни. Важливе місце у внутрішній політиці московських князів займала розбудова уніфікованої державної системи.

Ліквідація політичної самостійності удільних князівств й утворення єдиної централізованої країни надало імпульс московському уряду в пошуках нових форм суспільної організації Російської держави. Для ефективного функціонування державного апарату при вирішенні внутрішньо та зовнішньополітичних завдань потрібно було, насамперед, ідеологічно обґрунтувати легітимність влади правителів Москви на міжнародній арені. З цією метою правлячими колами Московської держави була створена концепція "богообраності" російського народу та Руської православної церкви в світовій історії.

Певним чином на вироблення ідеологічної доктрини великого князівства Московського вплинув природньо-географічний фактор. Зокрема, віддалене розташування територіального ядра Московської держави від міжнародних торговельних шляхів. Внаслідок цього виникав дефіцит матеріальних ресурсів для повноцінного економічного розвитку Росії. Важливе місце в соціально-економічному розвитку Великого князівства Московського займало сільське господарство.

Економічне піднесення на Русі в XIV-XVI ст. стало поштовхом до зростання цін на землю, посиленню боротьби політичної еліти і

феодалної верхівки Московської держави за перерозподіл земельних багатств країни. Все це значною мірою позначилось і на характері та особливостях зародження імперської ідеології в російському суспільстві, яке відбувалось у доволі специфічних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах.

Важливу роль у дослідженні проблеми формування імперської доктрини Московської держави займає вивчення історії формування феодалного землеволодіння в контексті ліквідації вільних общинних земель. Наприкінці XIV-XVI ст. вони не мали приватних господарів і вважалися власністю держави в особі місцевого князя, який очолював феодалну ієрархію даного князівства¹. Феодална залежність селян на чорносошних землях була слабкішою, ніж у світських та духовних землеволодіннях, іноді вона носила чисто номінальний характер.

Слід відмітити, що чорносошні селянські землі були головним джерелом поповнення земельної власності панівного стану великокнязівського державного фонду, боярських та церковних вотчин, дворянських помість.

В досліджуваній період московські князі поступово ліквідували боярські дружини, військова підготовка, яких через низьку боєздатність не відповідала потребам централізованої держави. Їм на зміну приходять великокняже військо, основу якого склали дворяни - нова генерація служилих людей, які стояли на найнижчих щаблях феодалної ієрархії і були цілком залежні у матеріальному і службовому відношенні від великого князя.

Вони походили з колишніх "двірських" холопів, їх характерною рисою була холопська психологія і жадоба збагачення³. Зі зброєю в руках дворяни готові були підтримувати ту політичну силу, яка б задовольнила їх потреби в землі, єдино стабільному на той час джерелі збагачення⁴.

Про роль цього джерела у соціально-економічному і політичному розвитку Росії XV-XVI ст. дає уявлення актовий матеріал, який є у нашому розпорядженні.

Приєднуючи північно-руські князівства до Москви, її правителі, насамперед, намагались ліквідувати право власності удільних князів на чорносошні землі, надавши їм статусу великокняжого домену. В актовому матеріалі все частіше зустрічається термін "земля великого князя" в різних частинах колишніх князівств Північно-Східної Русі, передусім, Нижньгородському,

Білоозерському⁵ та інших. Землі новоприєднаних територій великі московські князі використовували для розподілу між духовними і світськими феодалами.

Особливо інтенсивно московські правителі роздавали землі служилим людям. Зокрема, у своїй духовній грамоті від 1504 р. Іван III підтвердив право на володіння "за службу великому князю" вотчиною "містом Лух з волостями і волості Вічюгу, і Кінешму, і Чіхачев"⁶ князю Ф. І. Бельському. Його син Василь III "пожалував" дворянина Ф. М. Кісельова "на село Дубрава і на село Нове... і Пополутовське..."⁷.

Збільшення роздачі чорних земель світським феодалам сприяло зростанню помісного та боярського землеволодіння. Однак більшість розмірів "пожалувань" верховною владою була більш ніж скромною - одне або декілька сіл⁸. Це свідчило про неспроможність великокнязівського уряду забезпечити землею велике коло служилих людей. На початку XVI ст. спостерігається диспропорція між потребами і прибутками дворян, що знайшло своє відображення в їх скаргах про відсутність коштів на необхідне спорядження для несення військової служби⁹.

Прагнучи покращити своє матеріальне становище великі і дрібні вотчинники самовільно захоплювали чорні землі. Цьому певним чином сприяло ослаблення сільських общин внаслідок епідемій, міжособних війн, нападів татар, які призвели до запусіння великих земельних масивів у центрі країни¹⁰. Незважаючи на протести селян, захоплені чорносошні землі при сприянні верховної влади офіційно закріплювались рішенням суду чи жалуваною грамотою великого московського князя за феодалом.

Конкурентом світських землевласників у насильницькому привласненні общинних земель було духівництво. Так, Троїце-Сергіїв монастир захопив значні земельні території в Переяславському та Костромському повітах¹¹. Нижньгородський Печерський монастир біля 1509 р. приєднав до своїх володінь бортний ліс в Нижньгородському повіті. Проте головним джерелом поповнення церковного земельного фонду були "пожалування" великих московських князів та світських осіб. Так, Іван III відписав села Ватолинське і Пархачевське в Можайському повіті Симонову монастирю¹², який неодноразово самовільно захоплював общинні селянські землі. Князь Федір Борисович видав у 1500 р. жалувану грамоту на володіння селом у Ржевському повіті

Іосифо-Волоколамському монастирю¹³.

Треба однак зазначити, що процес зростання світського та церковного землеволодіння за рахунок ліквідації общинних земель викликав опір селян. Вони не визнавали судових рішень, які санкціонували передачу їхньої землі у власність феодалів. Селяни подавали скарги в суд з вимогою повернути незаконно забрані у них земельні наділи. Однак, всі намагання селян повернути свою земельну власність закінчувались невдачею. Відчайдушні спроби насильницького повернення відібраних у них земель зразу ж придушувались великокняжою адміністрацією в особі судових виконавців¹⁴. Такі заходи верховної влади тільки посилювали соціальну напругу в країні.

На середину XVI ст. кількість роздач землі московськими правителями як світським, так і духовним феодалам зменшується, скорочується і число самовільних захоплень чорносошних земель. Це стало свідченням того, що майже всі вільні землі були розподілені між великокнязівським доменом, дворянськими помістями, боярськими та духовними землевласниками.

Змальований вище процес проходив в гострій соціальній боротьбі і значною мірою вплинув на вироблення нової ідеологічної концепції московської політичної еліти, викликав широку літературну полеміку в російському суспільстві.

Проте численне зростання дворян, зумовлене об'єктивними і надуманими причинами боротьби із зовнішніми та внутрішніми ворогами сприяло піднесенню їх політичної ваги, викликало пошуки верховною владою шляхів забезпечення цієї категорії землею. Дефіцит вільних якісних земель у центральних районах Московського князівства обумовлював зазіхання дворян на землі церкви і феодалної аристократії у власній державі й сусідніх країнах, формував їх посилену агресивність.

Загостренню соціальних протиріч у Московській державі сприяв і розвиток товарно-грошових відносин, ремесла, торгівлі, ріст міст. В XIV-XVI ст. ці фактори соціально-економічного характеру призвели до зародження еретичних рухів, які ідеологічно були спрямовані, насамперед, проти зростання економічної та політичної могутності церкви.

Найбільшого поширення еретичні рухи набули в Пскові та Новгороді, які були великими торгово - ремісничими центрами Східної Європи з високим рівнем розвитку товарно-грошових

відносин і багаточисельним, політично активним посадським населенням.

Першими, хто відкрито наважився піддати критиці матеріальні багатства церкви, були так звані стригольники - перша російська ересь кінця XIV ст., визнана офіційною церквою. Вони піддавали сумніву найважливіші церковні догмати (молитви, ікони, причастя), заперечували церковну ієрархію, осуджували негідне життя духовенства¹⁵.

Відчуваючи свою неспроможність дати конструктивну відповідь лідерам еретиків, новгородський єпископ Олексій наказав їх знищити: "... побили диякона Микиту, диякона Карпа й третього чоловіка, і скинули їх з мосту" - занотував невідомий літописець¹⁶. Згодом Олексій звернувся з проханням до константинопольського патріарха Ніла прислати грамоти, які б морально засуджували діяльність еретиків і виправдовували дії офіційної церкви. Ці грамоти з "Цареграда от патріарха Ніла з благословенням" привіз в 1382 р. в Новгород архієпископ Діонісій¹⁷.

Поширення ересі на Псков змусило останнього "по наказу владики Олексія" здійснити подорож в Псковську землю "повчаючи закону божому й утверджуючи правовір'я істинного християнства" серед місцевого населення¹⁸.

Спільними зусиллями новгородського і псковського духовенства за підтримки царгородського патріарха ересь була придушена. Однак рух стригольників заклав підвалини для майбутніх критичних виступів проти організаційної структури офіційної церкви взагалі й монастирського землеволодіння зокрема.

Важливе місце в суспільно-політичній боротьбі останньої чверті XV ст. відіграла ересь жидовствуючих, яка зародилась в Новгороді, а згодом знайшла підтримку у Москві. За своїм світобаченням жидовствуючі близькі до своїх попередників - стригольників. Вони не визнавали духовної церковної ієрархії, відмовлялися поклонятись іконам, піддавали сумнівам таїнство причастя, троїстість Бога і божественність Ісуса Христа. Також в проповідях ними порушувались питання "про стягання в помістях", торгівлі церковними посадами, акцентувалась увага на занепаді духовності серед ченців.

Критичні зауваги жидовствуючих на адресу офіційної церкви імпонували верховній владі, так як давали змогу уряду ідейно обґрунтувати секуляризацію церковних земель. Не випадково в

1480 р. керівників ересі “Олексія протопопа” переведено Новгородом в Москву “служити” в Успенському соборі - головному кремлівському храмі, “попа Дениса” у великокняжий Архангельський собор в Кремлі, де вони користувалися підтримкою дядька великого князя Федора Куріцина¹⁹.

Наскільки небезпечною була діяльність еретиків і нетерпимість до інакомислення офіційної церкви, засвідчує послання новгородського архієпископа Геннадія, в жовтні 1490 р., Собору єпископів, в якому пропонувалось осудити еретиків, а також “їх страчувати - спалювати і вішати”²⁰.

З великими труднощами Геннадію за підтримки церковних ієрархів держави вдалось переконати московського князя Івана III у скликанні соборів 1488-1491 рр., на яких було офіційно засуджено вчення еретиків. Проте в цілому ересь знищена не була.

На межі XV-XVI ст. в церковному середовищі виділяється течія “нестяжателів”, тісно пов'язана з боярством, яка була зацікавлена в секуляризації монастирських земель. Всіма доступними їй засобами пропаганди - усними виступами, літературними творами, залаштунковим впливом вона проповідувала “нестяжателство” монахів, тобто повну їх відмову від нагромадження матеріальних багатств.

Духовним лідером “нестяжателів” був Ніл Сорський (1433-1508 рр.), який народився в небагатій сім'ї Майкових в Москві. З ранніх років він захоплювався читанням і переписуванням книг. Відчуваючи потяг до чернечого життя юнаком (точна дата невідома) прийняв постриг у Кирило-Білозерському монастирі.

Значний вплив у формуванні поглядів Ніла відіграла його подорож до Константинополя і на гору Афон. Тут, вивчивши грецьку мову, він ознайомився з оригінальними творами святих отців православної церкви. Власні думки, підкріплені знанням богословської літератури, склали систему поглядів Ніла, основою якої було критичне ставлення до сучасного йому чернечого життя.

Після повернення на батьківщину, Ніл заснував за річкою Соркою скит, де разом зі своїми учнями “насолоджувався читанням євангелій і їх тлумаченням”²¹.

Головним чином релігійне вчення Ніла стосувалось критики гріховності “стягання” - насильницького присвоєння плодів чужої праці. Кожна людина повинна займатись фізичною працею - хто не працює, той не їсть - основне кредо Ніла²².

Погляди “нестяжателів” знайшли підтримку в особі Івана III, уряд якого відчував гостру потребу у поповненні земельного фонду для облаштування помість служилих людей. Неоднозначно ставились до економічної могутності церкви і світські феодалі. Розвиток товарно-грошових відносин ламав традиційні форми ведення вотчинного господарства. Нездатність пристосуватися до нових ринкових умов призводила до розорення окремих боярських сімей, вотчини яких не витримували конкуренції з боку добре організованих і адаптованих до ринку монастирських господарств.

Все це в цілому зумовило подвійну позицію по відношенню до антиклерикальних рухів державної влади, яка намагалась використати незадоволення дворян та бояр для тиску на духовних землевласників.

Пануючу церкву не могли не насторожувати секуляризаційні плани Івана III та його оточення. Тим більше, що підстави для цього були. Приєднавши у 1478 р. до Москви Новгород, великий московський князь конфіскував більше половини церковного фонду єпархії. Духовенство спробувало відстояти свої традиційні права, що вплинуло на відносини між світською та церковною владами²³.

Слід зазначити, що особливо важливими у становленні самодержавства, перипетіях тогочасної політичної боротьби були позиція і роль православної церкви, яка стала великою суспільно-політичною і економічною силою, їй належало 1/3 усіх орних земель країни²⁴. Водночас, вона була головною й єдиною ідеологічною установою держави.

Ускладнення взаємовідносин між Іваном III, а згодом і Василем III, та офіційною церквою вимагало від останньої ідеологічного обґрунтування збереження власних земель і своєї політичної влади в московському суспільстві. Враховуючи те, що монастирі були єдиним джерелом знань, в їх стінах в жорстоких теологічних і політичних дискусіях “формується розуміння особливого характеру московської держави, російського царя, місії Москви- столиці Русі в історії людства”²⁵. Церковні ієрархи намагаються спрямувати енергію і зусилля феодалів у напрямку пахисту і “возз'єднання” усіх православних під егідою Москви. Це означало зміну зовнішньо-політичного курсу Московської держави, новим пріоритетом якого стали війни і територіальні нагартання. При цьому враховувалось зростання впливу

московської метрополії у християнському світі, а згодом забезпечення її керівної ролі у вселенській православній церкві.

Однак, такі наміри вимагали сильної особистої влади керівників Московської держави, аргументованого ідеологічного обґрунтування амбітних претензій московських правителів і церкви очолити православний світ. Об'єктивно це зумовило майже одночасну появу наприкінці XV - початку XVI ст. хронографів, повістей і сказаній, у яких простежується родовід московських князів від римського імператора Августа, їх особливої ролі у християнському світі.

Слід відмітити, що великого практичного значення ці ідеї набули із змінами релігійної і політичної ситуації, зокрема Флорентійською унією (1439 р.) самостійним і не канонічним запровадженням Москвою власної митрополії (1448 р.), захопленням турками Константинополя (1453 р.), а також посиленням Московського князівства, його перемогою у боротьбі за панування над північно-східними руськими землями.

З урахуванням вище перелічених подій у тогочасній літературі утверджувалась ідея про особливе місце Москви в християнському світі як єдиної оборонниці православ'я²⁶. Керуючим центром пропагування і поширення саме такого ідеологічного стереотипу був Чудовський (Архангело-Михайлівський) монастир на території Кремля. У ньому знаходилась резиденція митрополита, здійснювались переписування, переклади і редагування книг²⁷.

У виробленні зазначеної ідеологічної доктрини вагомим місцем належало Іосифу Волоцькому (1439-1515 рр.). Він походив із сім'ї служилих людей Саніних. У 1459 р., відрікшись від мирського життя, прийняв постриг у засновника Боровського монастиря ігумена Пафнутія, під впливом якого формувались його політичні переконання. Начитаність, богословська освіченість та енергійність при виконанні відповідальних господарських доручень сприяли зростанню авторитета Іосифа серед чернечої громади. Після смерті Пафнутія Боровського за підтримки великого московського князя Івана III Іосиф був призначений ігуменом монастиря, але зазнавши невдачі у спробі ввести більш строгий монаший статут змушений був його залишити.

Отримавши у волоцького князя Бориса Васильовича, брата Івана III, в 1479 р. дозвіл на будівництво монастиря, Іосиф через

невеликий проміжок часу перетворив засновану ним обитель не лише в "зразкове господарське підприємство, але й зразковий релігійно-культурний центр області"²⁸. В новозаснованому монастирі Іосиф ввів новий статут, який суворо регламентував життя та поведінку ченців і пропагував головний принцип монашого співжиття - монастирське майно і кошти є недоторканими як для світської влади, так і для монахів.

Найважливішим етапом суспільно-політичної діяльності Іосифа стало заснування церковно-політичної течії, яка пізніше отримала назву "іосифлянства" і стала сутнісною та вагомою складовою московської офіційної ідеології. Основні її положення зводились до гострої критики спроб секуляризації церковних земель верховною владою, фізичного знищення за допомогою інквізиційних вогнищ перших паростків єретичних рухів²⁹, а також вироблення теорії "богоосвяченості" абсолютистської влади московських правителів.

Суспільно-політичні погляди Іосифа значною мірою знайшли відображення в "Просвітителі"- збірці творів волоцького ігумена, написаній між 1494 та 1506 рр. і яка складалась з 16 "Слів". Перші дванадцять "Слів" присвячені богословсько-полемічній критиці новгородських єретиків, останні чотири стосуються політичних заходів спрямованих на зміцнення московського самодержавства.

На перший план Іосифом висувались кон'юктурні ідеологічні моменти, які б зацікавили великого московського князя в першу чергу новим обґрунтуванням походження царської влади. У своєму посланні Василю III волоцький ігумен писав: "Від вищої божої десниці поставлений самодержцем і государем всієї Русі... Від Бога дана держава вам, вас Бог замість себе вибрав на землі і на свій престол возніс і посадив". Божественний характер царської влади підкреслювався висновком, що "цар естеством подібний людині, а владою подібний всевишньому Богу"³⁰.

За пропагування ідеї божественного походження царської влади і московського самодержавства Іосиф сподівався отримати від Василя III активну підтримку в охороні православної віри: "як Бог хоче нас спасти, так і цар все підручне йому нехай береже" писав ігумен, роблячи наголос на тезі "подобає царям і князям всяко ніклуватись про благочестя". Отже, основним напрямком діяльності московських правителів Іосиф вважав бережливе

ставлення до православної віри. За безвідповідальність у збереженні віри "не тільки сам государ буде відповідати перед богом, але на нього ляже відповідальність за злі вчинки людей, яким він своєю бездіяльністю дав волю"³¹.

Волоцький ігумен також розвивав ідею керівної ролі царя, як намісника Бога на землі в справах церкви. Ця думка, висловлена ним у листі до боярина Твана Івановича Третьякова-Ховрина. Зокрема, він писав: "...божественні правила наказують царя шанувати і з ним не сваритися", вирішувати спірні питання "про церковні й монастирські образи приходити до православних царя та князя", слід бити чолом тому, кого "господь Бог посадив на своєму місці і посадив на царському престолі, суд і милість передає йому і церковне і монастирське і всієї православної держави і всіх руських земель владу і піклування доручив йому"³².

Одночасно Іосифом Волоцьким підтримувалась концепція влади московських правителів над всіма руськими землями, він вважав, що вони є: "всій руській землі государям государі"³³. Це цілком відповідало новій формулі титуляції московських князів - "государ всієї Русі".

Таким чином, політична та практична діяльність Іосифа Волоцького переслідувала за мету створення політично та економічно потужної церкви, яка б органічно співіснувала поруч із необмеженою самодержавною владою. Для цього він активно розвивав і пропагував концепцію "богообраності" московських правителів та їх влади, ідею збереження чистоти й захисту православної віри. Згодом, ця доктрина, його послідовниками була перетворена в струнку систему месіанських переконань російського народу та його правителів у їх особливій історичній місії.

Зокрема, чи не найяскравішим прикладом вказаного може бути діяльність московського митрополита Даниїла (рік народження невідомий, помер у 1547 р.). Він вміло знаходив шляхи до порозуміння з представниками правлячих кіл Московської держави.

В 1522 р. Даниїла, одноосібним рішенням Василя III, без скликання церковного собору було призначено московським митрополитом³⁴. Цей крок великого князя засвідчив розрив з "нестяжателями" та його відмову від планів секуляризації монастирських земель. Також це стало виявом укріплення

політичного союзу верховної влади та іосифлянського крила російського духовенства.

Прагнучи збільшити вплив "іосифлян" на духовне та внутрішньополітичне життя країни, Даниїл призначав на вищі церковні посади своїх прихильників. Так, в 1522 р. Тверським єпископом став рідний брат Іосифа Волоцького Акакій³⁵. Вассіана Топоркова московським митрополитом було призначено в 1525 р. єпископом у Коломну³⁶. Іосифлянин Макарій обійняв в 1526 р. посаду новгородського архієпископа³⁷. В 1535 р. єпископом у Смоленськ призначено, за протекцією Даниїла, Савву Слепушкіна, колишнього ієромонаха Волоцького монастиря³⁸.

Цілком закономірним наслідком зближення Василя III з Даниїлом стала демонстрація лояльності та повна підтримка останнім усіх заходів великого московського князя. Зокрема, в 1523 р. московський митрополит сприяв ув'язненню удільного сіверського князя Василя Івановича Шемячича, який неодноразово зазідав на трон Василя III у спробах втекти до польського короля³⁹. Даниїл гарантував В. І. Шемячичу особисту недоторканість та безпеку, присягнувши "на образ пречистий, і на чудотворців, і на свою душу"⁴⁰. Однак удільного князя по приїзді в Москву було кинуте у великокнязівську в'язницю⁴¹. Московський митрополит не оскаржив, а підтримав цей вчинок Василя III.

Свідченням зростання ролі Даниїла в суспільно-політичному житті країни стало санкціонування ним на церковному соборі 1525р., незважаючи на боярську опозицію та протидію ієрусалимського патріарха Марка, розлучення великого князя з його дружиною Соломією Сабуровою. Митрополит особисто примусово постриг її у черниці, а вже через два місяці вінчав Василя III з литовською княжною Оленою Глинською. В 1533 р., після смерті великого московського князя, Даниїл силоміць привів до присяги трирічному спадкоємцю московського престолу, майбутньому Івану IV, братів Василя III - удільних князів Юрія Івановича Дімітровського та Андрія Івановича Старицького.

Помітне місце в церковно-адміністративній діяльності Даниїла відводилось збільшенню монастирського землеволодіння. В 20-х роках XVI ст. кількість земельних "пожалувань" московській митрополії зростає як з боку Василя III⁴², так і приватних осіб⁴³. У своїх творах Даниїл наголошував, компліюючи ідеї Іосифа Волоцького, що "церковні і монастирські... стягання їх вся суть

богом освячена". Хто наважиться посягнути на багатства церкви, будуть покарані всевишнім.

Водночас, на наш погляд, Даниїл справедливо піддавав критиці спосіб життя представників феодальної аристократії. Лїнь, тунїядство, величезні витрати на полювання, дорогий одяг, бенкети, що переростають в п'яні оргії все це, на думку митрополита, вело до марнотратства і моральної деградації московського суспільства. Безладне життя, позики грошей в кредит під великі відсотки були наслідком того, що "ти знову крадеш, гвалтуєш, грабуєш, доносиш, зичиш і не маючи змоги віддати, втікаєш, запираєшся, порушуєш клятву, здійснюєш нові незчисленні злочини"⁴⁴.

Даниїл усвідомлював, що витрачаючи величезні кошти на розкішне життя, власники боярських вотчин неухильно наближались до економічної катастрофи. Щоб її уникнути, окремі з них посилювали експлуатацію селян, яка за умов феодального способу виробництва тільки прискорювала процес розорення землевласників. Проповідь "нестяжателів" відмовитись духовенству від матеріальних та земельних багатств давала шанс феодальній верхівці відновити свої економічні позиції. Однак митрополит різко виступав проти секуляризації церковних земель.

Незважаючи на ознаки деградації політичної еліти країни глава московської церкви не допускав жодних виступів проти офіційної влади. "Слід підкорятись, а не противитись властям, божий наказ творящим, а хто їм суперечить, той божому повелінню противиться" - писав у 8-му "Слові" свого збірника Даниїл⁴⁵. В річищі ідеологічної доктрини Іосифа Волоцького ним постійно пропагувалась думка про божественне походження влади московських правителів. Особливий акцент робився на абсолютній покорі населення країни рішенням керівників Московської держави.

Доктрина народного терпіння та покори вкорінювалась митрополитом-іосифлянином у всі сфери суспільного життя Московії. Вважаємо, що на історичну перспективу це негативно вплинуло на розвиток ментальності росіян. Сприяло утвердженню тоталітарних засад організації державного управління при повному ігноруванні альтернативних можливостей розбудови російського суспільства.

Яскравою ілюстрацією вищевказаного, на нашу думку, є безкомпромісна боротьба Даниїла з найменшим виявом

вільнодумства, відступом від релігійних догм та обрядів російського православ'я. Критичні зауваги на адресу офіційної церкви наштовхувались на рішучу відсіч з боку іосифлянського духовенства⁴⁶. Так, відстоюючи ідею особливої ролі російської православної церкви, митрополит домігся в 1525 і 1531 рр. арешту, відлучення від церкви та ув'язнення Максима Грека, одного з лідерів "нестяжателів". Останній різко висловлювався проти володіння "святими апостольськими церквами і монастирями... силами і людьми" та самовільним призначенням московських митрополитів без погодження з константинопольським патріархом.

Для остаточного викоринення інакомислення Даниїл вимагав від населення країни не спілкуватись з вільнодумцями, виявляти до них "повну ненависть". Керівництву держави вищим церковним ієрархом країни, крім переслідувань еретиків пропонувалось застосовувати і методи фізичної розправи над ними. Встановленню ідеологічного контролю над свідомістю населення, повинно було сприяти обмеження читання богословської літератури⁴⁷. Згідно переконань митрополита, у населення країни не мало виникати жодних роздумів, викликаних "книжною мудрістю". Народ повинен слухати те, що йому говорили добре вшкolenі іосифлянські проповідники, істинність їхніх слів не підлягала сумнівам.

Таким чином, московський митрополит Даниїл, як і його вчитель Іосиф Волоцький, виступав за тісний союз духовної і світської влади. Виходячи з тактичних і політичних міркувань, іосифлянське крило активно підтримувало всі дії великого московського князя Василя III, спрямовані на укріплення тоталітарної влади московських правителів. Даниїл виявляв повну нетерпимість до висловлення поглядів, які не відповідали ідеологічній доктрині офіційної церкви. Спроби реалізації цілої низки заходів, спрямованих на запровадження державно-церковного контролю над свідомістю населення країни сприяли консервації у росіян месіанських переконань. Вкоринення в суспільне життя доктрини терпіння і покори верховній владі виключало можливість будь-якого, крім тоталітарного, альтернативного етнополітичного розвитку Московської держави.

Окреме місце у формуванні ідеології Російської держави кінця XV ст. займає твір митрополита Зосими "Изложение пасхалии" (1492 р.), виданий у першій редакції "Московського хронографа"

1488-1494 рр. - офіційного літопису країни. В ньому московський митрополит пояснював, чому не відбулось всіма очікуваного кінця світу, адже згідно творів грецьких філософів 1490 р. повинен був стати останнім для людської цивілізації. Ця ідея нерозривно пов'язувалася греками з падінням у 1453 р. їх столиці Константинополя - "другого Риму".

Зосима надав цій філософській думці нової ідеологічної інтерпретації. Згідно його тлумачення з падінням Константинополя настали "останні роки", але "кінець світу" наступив тільки для греків, для Росії ж навпаки прийшла епоха "возвеличення" перемог над всіма "ворогами" і невірними. Митрополит зокрема зазначав, "що по небесному знаменню ... в останні літа" великий князь Іван III, стане новим царем "Москви і всій руській землі й іншим багатьом землям государем"⁴⁸.

Висловлена Зосимою думка про Москву, як нову "захисницю" православної віри, не була плодом індивідуальної творчості митрополита. У нас не викликає заперечень твердження І.С. Чичурова, що Зосима відображав прагнення тих кіл російського суспільства, які були зацікавлені в уточненні ролі Москви в історії людства. Зокрема, тенденційне, ідеалізоване перенесення рис римського імператора Константина на Івана III фактично заклало підґрунтя для утворення формули "Москва- третій Рим" і концепції "Сказания о князьях Владимирских"⁴⁹.

Повне відображення теорія "Москва - третій Рим" знайшла в творах монаха-іосифлянина псковського Єлеазарова монастиря Філофея. Це "Послание на звездочетцев" 1523-1524 рр., адресоване дяку московського князя у Пскові М. С. Мисюрі-Мунехіну і звернення до великих князів Василя Івановича (біля 1526 р.) та Івана Васильовича. У них Філофей обґрунтував своє бачення світової історії.

На його думку, історія людства це процес утворення, розвитку і занепаду світових царств, зміни яких визначені Богом. Першим царством був давній Рим, який загинув через латинську ересь. Другим Римом стала Візантія зі столицею Константинополем. Проте і цей другий Рим пішов на угоду з "латинянами", приєднавшись до Флорентійської унії (1439 р.), за що був приречений Богом на загибель. Центром збереження православної християнської віри, "третьім Римом" стає Москва. Звертаючись до великого московського князя Василя III Філофей зазначав: "Всі

царства православної християнської віри зійшлися в твоє єдине царство, єдиний ти у всій піднебесній християнам цар"⁵⁰.

Філофей не обмежився тим, що наділив Василя III і його державу роллю єдиних вселенських захисників християн. Ще раз нагадавши причини падіння двох Римів, він завершив своє звернення висновком про те, що: "всі християнські царства з'єднаються в твоє єдине, як два Рима впали, а третій стоїть, а четвертому не бути"⁵¹.

Ідентичні твердження містяться й у зверненні Філофея до великого князя Івана Васильовича. Визначивши головною причиною падіння Риму і Константинополя хворобу "на ересі не миліковно", він проголосив, що справжня християнська віра зберігається лише "новою великою Русією", де вона "наче сонце світитися і єдиний руський цар у всій піднебесній зберігає її"⁵².

У листі Філофея до дяка М.Г. Мисюрі-Мунехіна, окрім розгорнутого звинувачення Риму і Константинополя в ересі, розвивалась ідея "богообраності" Московської держави та її правителів. Філофей писав: "Нинішнє православне царство пресвітлого і великопрестольного государя нашого... є разом з боговизначеним градом Московою замість церкви римської і константинопольської, оскільки всі християнські царства зійшлися і злилися в єдине царство нашого государя, яке за пророчими книгами іменується царство русейське, бо два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати"⁵³.

Сформована Філофеем концепція "богообраності" Москви та великих московських князів, їх особливої ролі у християнському світі набула численних прихильників у панівному стані російського суспільства, його різних соціальних верствах, сприяла формуванню у них месіанських переконань.

Важливою віхою у розвитку імперської ідеології Московської держави була створена наприкінці XV - початку XVI ст. легенда про походження московських князів від римських імператорів, їх давні права на "київську спадщину" та інші землі. Її, як і теорію "третього Риму", створено у московському Чудовському монастирі. Це дає підстави стверджувати, що цей монастир відіграв роль своєрідного ідеологічного центру іосифлянської думки.

Перші спроби документально обґрунтувати "спадкові права" московських правителів на давньоруські землі простежуються в "Русском хронографе", "Изложении пасхалии" митрополита "всія Русі" Зосими, "Послании Иосифа Волоцкого". Подальший їх

розвиток пов'язаний з появою Чудовської повісті під назвою "Начало царема римски и всем православнием великим князьям" і також "Послание о Мономаховом венце". Завершеного вигляду вона одержала в "Сказании о князьях Владимирских"⁵⁴.

Конкретний час створення вищеназваних творів, їх авторства остаточно не з'ясовані. Спроба відомого російського вченого О. О. Шахматова довести, що Філофей був не тільки творцем теорії "Москва-третій Рим", але й автором другої редакції "Русского хронографа" (1512 р.) не підтримана більшістю науковців⁵⁵. Версія московської дослідниці Р. П. Дмитрієвої про те, що "Сказание о князьях Владимирских" було створене не пізніше 1523 р. тверським монахом Спиридоном-Савою⁵⁶ викликала заперечення санкт-петербурзького вченого О. О. Зіміна. Він вважав, що "Сказание..." створено невідомим автором значно раніше, ще у 1498 р., з нагоди вінчання на царство онука Івана III Дмитра⁵⁷.

12) На нашу думку, названі твори мають одну ідейну спрямованість і фактологічне підґрунтя. Враховуючи те, що саме "Сказание о князьях Владимирских" відіграло важливу роль у становленні державної ідеології Москви, обмежимося розглядом лише цього твору.

Починається "Сказание..." з розповіді про поділ Землі між нащадками Ноя, перерахуванням наймогутніших володарів стародавнього світу, серед яких автор особливо виділяє діяльність римського імператора Августа, проголошення його "царем вселенної". Август поділив свої володіння між нащадками, в тому числі "родичу своєму Прусу" дав землі у Прибалтиці, відтоді отримала вона назву "Прусская земля". Минув час, і до нащадків Пруса прийшли новгородські послы та запросили до себе князем Рюрика "від роду римського Августа кесаря"⁵⁸.

Рюрик разом зі своїми братами Сінеусом і Трувором прибув до Новгороду і заклав початок династії московських князів держателів руської землі. Далі йде розповідь про спадкоємців Рюрика Володимира Великого і Володимира Мономаха. Автор повідомляє, що вражений могутністю останнього, візантійський імператор Константин Мономах надіслав до київського князя послів, які принесли йому хрест "від дерева", на якому був розп'ятий Христос, і "вінець царський" та інші подарунки. "І від того часу, - пише автор "Сказання...", - князь Великий Володимир Всеволодович нарікся Мономах, цар Великої Русі". Згодом цим вінцем нібито вінчалися

нащадки Володимира Мономаха Володимирські і Московські князі⁵⁹.

Таким чином, невідомий автор "Сказання о князьях Владимирских" переслідував мету створити генеалогічну легенду, яку можна було б використати в політичній практиці Російської держави. Московські правителі швидко усвідомили роль цього твору в зміцненні особистої влади всередині країни, піднесенні свого авторитету на міжнародній арені.

У формуванні політичних поглядів та переконань російського суспільства значна роль належала видатному письменнику-публіцисту першої третини XVI ст. Максиму Греку (1480-1553 рр.). Він народився в албанському місті Арте в сім'ї багатого грецького чиновника. В юнацькі роки М. Грек відвідав Париж, Флоренцію, Венецію, де вивчав богослів'я, філософію, історію, грецьку та латинську мови. Після повернення на батьківщину він постригся в монахи і став ченцем Ватопедського монастиря на горі Афон.

В 1515 р. М. Грек приїхав в Московську державу для надання допомоги місцевим ченцям у перекладі церковних книг. У Москві афонський монах розгорнув динамічну політичну та літературну діяльність, спрямовану на ліквідацію монастирського землеволодіння.

Однак поза увагою науковців, на наш погляд, залишилось дослідження питання про погляди М. Грека на зовнішню політику Московської держави. Висвітлюючи дане питання, слід зазначити, що М. Грек був людиною суперечливою і далеко непослідовною.

Це простежується у його зверненнях до великого московського князя Василя III. В листі, датованому 1520 р. він радить тому "любити завжди мир і тишу із всіма сусідніми народами", не прислухатися до порад тих, хто "заохочує тебе до битв і війн". Проте миролюбивість поглядів М. Грека перекреслюється максималістами визволення Константинополя від "безбожних агорян", тобто війною з Османською імперією. Відчувши, що ця ідея не знаходить відгуків у російському суспільстві, М. Грек перестав її пропагувати⁶⁰.

В 1521 р. у черговому зверненні до Василя III М. Грек виклав і обґрунтував свою зовнішньополітичну програму. В ній він радив керівництву країни турбуватися про "військові справи". На його думку, тільки маючи сильне військо, можна спонукати до мирного

співжиття сусідні держави. Для відбиття агресії “неспокійних сусідів” слід “міццю та залізом огородити міста й озброїти міщан”. Враховуючи те, що Московську державу з усіх сторін оточують вороги, проти них треба діяти “розумно з хитрістю добре зваживши на сили”⁶¹.

М. Грек у своїй зовнішньополітичній програмі одним з перших в російській публіцистиці висунув ідею превентивної війни проти Казанського ханства. Він радив великому московському князю “поки є благополучний час... підемо ми і нападемо на християновбивць града Казані” і помстимося “за кров вбитих православних братів”⁶². Підкоривши Казань, Московська держава суттєво укріпила б свої позиції і стосовно інших ворогів: “Погану Казань побивши, нам зручно проти інших стояти, грізними звідти буди”. Завоювавши Казанське ханство, згідно планів М. Грека, слід братись до боротьби з “іншими сусідами”. Для цього, він радив московитам, не “лежати чекаючи перемоги”, а здійснювати “подвиги не шкодуючи ніяких матеріальних коштів”⁶³.

Таким чином, М. Грек обґрунтував зовнішньополітичну експансію Московської держави, спрямовану на завоювання татарських ханств, зокрема Казані. Його програма повністю відповідала офіційній московській дипломатії XVI ст., Можна погодитись з висновком радянської дослідниці Н.А.Казакової, яка проаналізувала висунутий М. Греком проект боротьби з татарськими державами Поволжя. Зокрема, вона зазначає: “цей план відповідав насущним зовнішньополітичним завданням Росії... із закликом завоювання Казані Максим Грек виступив в 1521р., а вже в 1523 р. Василь III послав великі сили проти Казані... на Волзі була закладена фортеця Васильсурськ, яка повинна була стати оплотом російської влади в цьому краї”⁶⁴.

Більш чіткіше погляди на вирішення зовнішньополітичних завдань Московської держави і методів їх реалізації на практиці знайшли своє відображення в творах Івана Семеновича Пересвєтова, який жив у першій половині XVI ст. (точні роки його життя невідомі). І. С. Пересвєтов був дворянином із білоруських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського. У 20-30-х роках він знаходився на службі у польського, чеського та угорського королів, приблизно у 1538-1539 рр. переїхав до Москви⁶⁵.

В 1549 р. І. С. Пересвєтов передав Івану IV “дві чолобитні”, які

складали основу його публіцистичних творів, що містили розроблений ним проект державних реформ. У них були відображені погляди автора на основні завдання зовнішньої політики Москви. Точно невідомо, чи потрапили на той час документи до царя⁶⁶. Проте ймовірно, що принаймні згодом з деякими з них Іван IV ознайомився.

У своїх “чолобитних”, написаних у вигляді власних бесід і роздумів молдавського господаря Петра IV Рареша та “Повести о Царьграде”, написаній у вигляді художнього твору, І. С. Пересвєтов виклав своє бачення російської дійсності і, нібито через міркування інших [Петра IV Рареша] запропонував конкретну програму державних реформ⁶⁷.

Головним її завданням він вважав обґрунтування сильної самодержавної влади, “а не можна цареві без грози бути: як кінь під царем без вуздечки, так царство без грози”⁶⁸. На історичному прикладі падіння в 1453 р. під ударами турецьких військ Константинополя. І. С. Пересвєтов від подібної долі застерігав Московську державу. Маючи на увазі московських бояр, він, інтуїтивно вгадуючи свою думку, писав: “...вельможі грецькі при царі Константині... царство зруйнували своїми несправедливими судами, і від сліз та крові християнської збагачувалися”. Через це Візантія наповнилась “єрессю”, “чародійством” та внаслідок боярської ворожнечі та їх зради стала здобиччю турків⁶⁹.

Щоб цього не сталося в Московській державі, І. С. Пересвєтов пропонував посилити її контрольні функції, запровадити єдину систему оподаткування, створити велике і добре озброєне військо. На його думку, ці заходи мали б забезпечити “не ліниві багатіни”, а служиві люди, якими “цар сильний і славний”, і про яких він має любити “як батько про дітей”⁷⁰.

Пропозиції щодо посилення військової могутності Московської держави І. С. Пересвєтов поєднував із планом їх досягнення, визначенням конкретних напрямків застосування військової сили. Фактично ним було вироблено політичну імперську програму московських правителів, в якій для виправдання військових загарбань автор використовував і релігійні гасла “про захист християн” і цілком земні, прагматичні міркування.

Усвідомлюючи, що на той час Москва не могла реально перемогти Туреччину та її васала Кримське ханство, І. С. Пересвєтов пропонував обмежитись на півдні зміцненням

кордонів та обороною, зосередивши зусилля на боротьбі проти Казанського ханства. Війну з Казанню він обгрунтував наступним чином: "... така земля невелика, вельми родюча в такого сильного царя під пазухою, в недружбі, а він їй довго терпить", тому слід казанських татар "воювати і в полон брати й бог за це помилує і допомогу свою святу дасть"⁷¹.

Підкоривши Казанське ханство "по небесному знаменню бути тобі царю великому"- писав І. С. Пересветов, звертаючись до Івана IV "... керувати тобі государ багатьма царствами". Далі він підкреслював, що греки покладають великі надії "на збільшення віри християнської на то царство російське, благовірного царя російського" тому, що там "велике боже милосердя... і велика божа милість в тій землі"⁷².

Реалізація сподівань греків бути "звільненими руським царем від насильств турецьких" викликала б війну Москви з Туреччиною. Передбачаючи такий розвиток подій, І. С. Пересветов пропонував створити постійне професійне військо не з "вельмож ленивих", а з тих, хто з радістю "з коня не зсідає, ніколи зброї не випускає"⁷³.

Згідно програми І. С. Пересветова чисельність війська спочатку повинна була налічувати "20 тисяч юнаків хоробрих з вогнепальною зброєю". Згодом він зауважує, що "цар турецький на всяк день 40 тисяч яничар тримає". Остання цифра, яка ним приводиться "триста тисяч" ходять проти ворогів "в Османській імперії, учених та хоробрих людей і всі вони серцем веселі"⁷⁴.

Зважаючи на те, що всередині XVI ст. населення Московської держави нараховувало 6 млн. чол.⁷⁵, то для створення такої багаточисельної армії керівництву країни прийшлося би мобілізувати майже всіх дорослих чоловіків.

Доцільність і мета ведення загарбницьких війн аргументувались дворянським ідеологом І. С. Пересветовим тим, що переможна війна збагатить "казну царя", який в свою чергу "нагородить хто чого вартує" і піднесе відданих йому людей⁷⁶.

Таким чином, ніхто у Московській державі до І. С. Пересветова так відверто не розкривав підґрунтя московської імперської політики "ідею визволення християн" при одночасному збагаченні царя та дворянства. Устремління панівного стану, речником якого значною мірою він був, відіграли важливу роль в утвердженні самодержавства азійського зразка та формуванні мілітарного зовнішньо-політичного курсу Москви.

10 Політика захоплення Поволжя та поневолення поволжських народів підтримувалась Андрієм Михайловичем Курбським (1528-1583 рр.). Він походив з роду князів Ярославських, неодноразово призначався Іваном IV на відповідальні державні посади⁷⁷. В 1556-1557 рр. А.М. Курбський був одним з ідеологів "Вибраної ради". З 1558 по 1564 рр. брав активну участь у Лівонській війні (1558-1583 рр.), в якій проявив себе талановитим полководцем. Зважаючи на політичні, нічим не обгрунтовані репресії з боку царської влади стосовно діячів "Вибраної ради", 30 квітня 1564 р. А.М. Курбський втік в Литву.

Перебуваючи у Великому князівстві Литовському, він написав декілька послань Івану IV, в яких піддавав критиці методи управління державою російським царем. В наукових дослідженнях російських та радянських вчених А.М. Курбський зображувався, як письменник, публіцист, перекладач, військовий діяч та "принциповий ворог самодержавства"⁷⁸.

Однак поза увагою науковців, на наш погляд, залишилась зовнішньополітична програма А.М. Курбського, деякі моменти якої фрагментарно друкувались, але не як окреме дослідження, а як складова частина літературної полеміки між А. М.Курбським та Іваном IV. В критиці політичної діяльності Івана IV простежується його зовнішньополітична концепція.

Провідне місце в ній займала ідея обгрунтування необхідності боротьби з мусульманськими державами, зокрема з Астраханським та Кримським ханствами. Ще під час Казанської війни (1552 р.), А.М. Курбський звертався з проханням до Івана IV не залишати Катані, а перезимувавши, разом з військом навесні "до кінця знищити бусурманське військо і царство їхне підкорити... навіки"⁷⁹.

Проте Іван IV відмовився продовжувати війну. Політика примусової християнізації, свавільної роздачі московським дворянам "за службу цареві" відібраних у татар земель, викликала велике повстання "казанських людей". Воно тривало з 1553 по 1555рр. На його придушення були кинуті російські війська під командуванням А. М. Курбського⁸⁰.

Своє розуміння завдань, які стоять перед московськими правителями, ми бачимо в діяльності священика Кремлівського Благовіщенського собору й царського духівника Сильвестра (рік народження невідомий, помер близько 1577 р.). Йому належала

вагома роль в формуванні ідеологічної доктрини Московської держави середини XVI ст. Зокрема, під редакцією Сильвестра була видана збірка під назвою “Книга, глаголемая Домострой, имеет в себе вещи полезныя, обучение и наказание всякому христианину, - мужу, и жене, и чадам и рыбагням”⁸¹.

У ній містилися офіційно санкціоновані собором 1551 р. норми моралі і поведінки. “Домострой” складається з трьох частин. Перша з них присвячена питанням релігії і держави (“як вірувати” і “як царя поважати”), друга сімейним відносинам (“як жити з жінками, і з дітьми, і з домочадцями”), у третій даються настанови щодо ведення господарства.

Здебільшого увагу дослідників привертала побутово-моральні настанови “Домостроя”. Проте вказівки “Домостроя” не обмежувались побутово-виховною сферою. Вони були спрямовані на утвердження певних стереотипів поведінки людей, їх виховання у дусі покори правителям і церкві. Населення зобов'язувалось “віддавати честь” і припадати до ніг “священницького сану”, “мати до нього віру і любов”⁸². “Домострой” вимагав: “Царя бійся і служи йому вірою і завжди Бога про нього моли... і правду говори йому, як самому Богу, і в усьому підкоряйся йому... Також і князям підкоряйся і честь їм віддавай”⁸³.

Визначальна риса “Домостроя” чітка регламентація всіх сфер суспільного і приватного життя населення країни. Цілоком в дусі теорії “третього Риму” ця збірка наділяла московського царя функціями оборонця держави і церкви.

В листі до Івана IV, написаному в 1559 р., Сильвестр акцентував увагу на боговстановленості царської влади: цар “Богом поставлений і вірою утверджений”. Одночасно ним розвивається думка авторитарності царської влади: “голова всім людям своїм і государ своєму царству”.

Суспільно-політичні погляди Сильвестра знайшли своє відображення в розписі царських палат у Кремлі, який проводився псковсько-новгородськими майстрами під його керівництвом. В Золотій палаті на фресках, які зображували різні етапи російської історії, підкреслювалась спадковість влади Івана IV, як від київських князів, так і від візантійських імператорів (історія хрещення Володимира, історія переходу царських регалій до Володимира Мономаха).

Сильвестру належала значна роль у виробленні політичної

тактики Москви стосовно підкореного Казанського ханства. У листі, написаному в 1553 р. казанському наміснику князю А. Б. Горбатову, він писав, що “невірних у віру навертати” для того, щоб вся “вселенна наповнилась православ'ям”. Князю А. Б. Горбатову слід “просвітити святим хрещенням” татар і черемисів, а також, укріплюючи московську владу в Казані, добре охороняти місто від “супостатних ворогів”, тобто придушувати будь-які вияви руху опору місцевого населення. Звертаючись до мешканців Казані Сильвестр радить їм слухатись начальників, що поставлені “богодарованим нашим царем”, які “про них піклуються”, здійснюючи “правий суд”⁸⁴. Проте на ділі це призвело до втілення в практику керівництва приєднаними територіями кріпосницьких юридичних норм “Судебника” 1550 р., які цілоком відповідали інтересам московських дворян.

Таким чином, А. М. Курбський та Сильвестр не тільки ідеологічно обґрунтовували необхідність експансії Московської держави на Схід, але й приймали у цьому безпосередню участь. Вони повністю підтримували в державницькій практиці російського керівництва насильницькі методи та засоби у вирішенні зовнішньополітичних завдань.

Рубіжною віхою у виробленні імперської зовнішньополітичної програми Московської держави середини XVI ст. була діяльність митрополита “Московського і всія Русі” Макарія (1481/1482-1563рр.). Автор грамот і послань, ініціатор та редактор цілого ряду великих книжних зводів він стає за правління Івана IV царським радником, приймає участь у вирішенні найважливіших державних питань.

Починаючи з 40-х років XVI ст. Макарій активно розробляв і втілював в життя доктрину про теократичний характер царської влади і необхідність союзу світської і духовної влад, при домінуючій ролі церкви. Вперше ця ідея була апробована в “Чину вінчання на царство”⁸⁵, під час коронації Івана IV 16 січня 1547 р.

Наголошуючи, що Іван IV “богом вибраний цар”, у творах митрополита розвивалась ідея підтримки влади царя, оскільки він: “... від бога поставлений і боговінчаний цар правити... і тримати скипетр великого царства Російського”. Однак, маючи “страх божий в серці”, Іван IV повинен “зберігати віру християнську грецького закону чистою”⁸⁶, тобто бути захисником православ'я.

Одночасно Макарій докладав зусиль для того, щоб на всі

найважливіші посади російської церкви були призначені монахи Волоколамського монастиря, які виступали проти ліквідації церковного землеволодіння. Спочатку Макарій добився призначення новгородським архієпископом Феодосія⁸⁷. В 1543 р. архимандритом симоновським став Савва Крутицький (Чорний)⁸⁸. У 1549 р. суздальським єпископом було призначено Трифона Ступишина, приємником якого на посаді ігумена Симоновського монастиря став Олексій⁸⁹. Завдяки цим кадровим перестановкам вплив іосифлян “на царя поступово збільшувався.

Свідченням зростання ролі церкви в суспільно-політичному житті країни стало обговорення на церковних соборах питань, пов'язаних із “земським облаштуванням”, завдяки чому церква отримала можливість прямого втручання в справи світської влади під виглядом “політики примирення” різних прошарків панівного стану.

Приймаючи активну участь у вирішенні політичних проблем Московської держави, Макарій зблизився із Сільвестром, А.Адашевим, А. Курбським і царськими родичами Захар'їними. Саме ця група державних діячів відіграла провідну роль у виробленні напрямків внутрішньої та зовнішньої політики Москви 40-60-х років XVI ст.

Однак, в кінці 1549 р., не поділяючи секуляризаційних планів “Вибраної ради”, Макарій відходить від них. Це призвело до загострення стосунків з Іваном IV, який підтримував часткову конфіскацію церковного землеволодіння. Між митрополитом та російським царем виникла літературна полеміка по спірному питанню, володінню церквою землею. В “Ответном посланії”, датованому 1550 р., Макарій зробив спробу документально довести право церкви на володіння землею. На наш погляд, цікавим в ньому є те, що митрополит використав при його написанні “цілу сукупність фальсифікацій, якими іосифляни намагались обґрунтувати право монастирів на володіння нерухомим майном”⁹⁰. Згодом “Ответное посланіє” ввійшло в “Стоглав” офіційну збірку нормативно-правових актів Московської держави XVI ст.

Прагнучи відвернути увагу Івана IV та московських дворян від церковних земель, Макарій підтримував організацію військових походів на Казанське ханство. Звертаючись, у 1549 р., до царя, він, писав: “...і прадід твій князь великий Володимир Київський і всієї Русі й сини його й онуки з правнуками й всі російські царі багато

перемог над поганами мали”⁹¹.

Виступаючи у Володимирі напередодні першого казанського походу в січні 1550 р. перед Іваном IV та російським військом, Макарій у своїй публічній проповіді наголошував: “...кому з православних християн прийдеться на тій брані до крові постраждати за святі церкви та віру християнську... будуть прощені Господом Богом гріхи” і “...очистять душу від гріхів содіяних”⁹². Таким чином, за пролиту на чужій землі кров, офіційна церква відпускала гріхи, формуючи в свідомості населення ідею месіанського призначення російського царя, православ'я, народу. В даному контексті слушною, на наш погляд, є думка російського дослідника І.Б. Муслімова, який вважає що: “...перша імперіалістична війна, яку вів російський уряд на території (Казанського ханства-Авт.), не заселеній руським народом, була освячена благословінням церкви із фанатичною метою повернути мусульман у християнство”⁹³.

Реалізації цієї ідеї повинні були сприяти ряд послань Макарія, зокрема “Послання повчальне” (21 травня 1552 р.) й “Учительське послання” (13 червня 1552 р.) до царя та бояр із закликом до консолідації російського суспільства під владою Івана IV для перемоги над “невірними”⁹⁴.

Поряд з цим при безпосередній участі Макарія була здійснена російською церквою в 1553 р. канонізація ординського царевича Петра. В тому ж таки 1553 р. відбулась подія, яка мала велике політичне значення “в Москві в урочистій обстановці був хрещений казанський цар Едигер-Магомет”⁹⁵. На хрещенні були присутні “благовірний цар і великий князь Іван IV Васильович і всієї Русі митрополит Макарій”⁹⁶. Ці заходи давали можливість пропагувати християнство серед мусульманського населення Поволжя.

В 1555 р. Макарій провів церковний собор, на якому була створена нова Казанська єпархія, яку очолив ігумен Селижарова монастиря Гурій. Від'їзд нового ієрарха проходив в “урочистій обстановці” та присутності московського царя, митрополита, “вищих світських і церковних сановників”⁹⁷.

У царському наказі, складеному Макарієм, казанському архієпископу рекомендувалось: “... всіма способами, як тільки можна... татар до себе привчати і приводити їх до хрещення”⁹⁸. Чітко регламентувалась проповідницька діяльність, нововведенням було право архієпископа захищати ново-

навернених в християнство татар “від опали”, навіть якщо вони здійснять злочин”.

Аналіз практичної діяльності та ідеологічних засад митрополита Макарія дозволяє зробити висновок, що керівництво церкви, намагаючись відвернути увагу Івана IV та його оточення від церковних земель, широко використовувало тези “богообраності царя” й “захисту православної віри”, розроблювало і втілювало в практику програму завоювницьких війн.

Для висвітлення теми дослідження, на наш погляд, необхідно детальніше зупинитись на ставленні окремих представників політичної еліти Москви до зовнішньополітичного курсу московських правителів. Вивчення даного питання безпосередньо пов'язане з перебігом внутрішньополітичної боротьби всередині панівного стану Московської держави, яка вплинула на формування урядової політики Москви щодо сусідніх країн.

Поступовий перехід Московії до ведення наступальних загарбницьких війн підтримувався не всіма державними діячами країни. Це знайшло своє відображення у діяльності І.Ю.Патрікеєва, В.І.Патрікеєва, І.С.Ряполовського. Зазначимо, що перелічені нами особи належали до аристократичної верхівки Московської держави і були в родинних стосунках з великокнязівською династією. Вони відігравали важливу роль у виробленні внутрішньої та зовнішньої політики московського уряду. Зокрема, І.Ю. Патрікеєв очолював великокнязівське військо в 1459р. під час завоювання московитами Вятської землі¹⁰⁰. В 1468-1469 рр. він брав активну участь у військових походах на Казань¹⁰¹, у 1478 р. був учасником переговорів з новгородським посланцем, що закінчилось ліквідацією самостійності Новгородської республіки¹⁰². У 1492-1494 рр., як “найвищий воєвода” Івана III, І.Ю.Патрікеєв вів переговори з литовськими послами¹⁰³. Його син В.І.Патрікеєв виконував важливі дипломатичні і військові завдання займав вагоме становище в урядовій ієрархії Московської держави¹⁰⁴. Майже ідентичну характеристику можна дати політичній кар'єрі І.С. Ряполовського, який брав найактивнішу участь у підкоренні Вятки, Новгорода, військових операціях проти Казанського ханства та дипломатичних зносинах московського уряду з Великим князівством Литовським¹⁰⁵.

Свідчення Ніконовського літопису, дають змогу зробити висновок, що Патрікеєви та І.С.Ряполовський були прихильниками

мирного вирішення суперечливих територіальних питань з Литвою. Вони одними з перших в Московській державі висунули програму мирного співіснування із суміжними країнами, насамперед, Великим князівством Литовським.

Проте вона не знайшла підтримки серед широкого кола московських політиків. Більш того, як зазначав Л.В.Черепнін, опозиція зовнішньополітичній лінії великого князя викликала репресії Івана III щодо впливових бояр. В 1499 р. І.С.Ряполовського було страчено, І.Ю. Патрікеєва насильно пострижено в монахи Троїце-Сергієва, а В.І.Патрікеєва Кирило-Білозерського монастирів. Переслідувань зазнали і найближчі родичі Патрікеєвих¹⁰⁶.

В радянській історіографії причини опали бояр-опозиціонерів пояснювались, зокрема О.О. Зіміним та К.В.Базилевичем, “крахом політики умиротворення” щодо Литви. Авторитетні радянські науковці вважали, що завдання “возз'єднання” всіх українських та білоруських земель “відповідало насущним інтересам Росії”¹⁰⁷.

На нашу думку, перемога інституту самодержавства та прямування державного устрою Московської держави до авторитаризму дозволили Івану III стати фактично диктатором в країні. Підтримка великим князем та правлячою урядовою верхівкою ідеї месіанського призначення Москви та її правителів сприяли перемозі експансіоністського зовнішньополітичного курсу. За таких умов у Московській державі виступи найвпливовіших державних діячів проти офіційної урядової доктрини вже на рубежі XV-XVI ст. ставали неможливими.

Відправляючи, у 1503 р., московських дипломатів для підписання мирного договору з литовським урядом Івана III помітливо їх попереджував, що будь-який відхід від визначеної ним лінії зовнішньої політики буде коштувати дипломатам життя. При цьому великий князь приводив послам, як історичний приклад страту І.С.Ряполовського та заслання Патрікеєвих¹⁰⁸.

Експансіоністська політика московського уряду спрямована на завоювання сусідніх держав негативно оцінювались І.М.Берсень-Беклемішевим. За своїм походженням він належав до московського служилого боярства. У своїй зовнішньополітичній програмі він піддавав критиці політичну концепцію уряду Василя III. І.М.Берсень-Беклемішев закликав великого князя припинити загарбницькі війни. Зокрема, він зазначав :

“Сьогодні...ні з ким ми миру не маємо, ні з Литвою, ні з Кримом, ні з Казанню, всі нам стали ворогами”. Московський боярин вважав, що завойовницькі війни ускладнювали налагодження мирних взаємовідносин із прикордонними країнами. Зокрема, ним осуджувалось захоплення в 1514 р. московськими військами Смоленська, будівництво в 1523р. Василь сурська¹⁰⁹. Таким чином І.М.Берсень-Беклемішев негативно ставився до наступальної зовнішньої політики Москви як на Заході, так і на Сході. Проте його погляди не знайшли підтримки в московському суспільстві. За критичні зауваги, щодо зовнішньополітичної доктрини Москви Василь III, наказав вільнодумному боярину відрізати голову.

Вищенаведені приклади свідчать, що будь-який прояв індивідуального або групового інакомислення жорстко придушувався верховною владою. Одночасно, на нашу думку, такі дії московських правителів виключали можливість, навіть у вузькому колі політичної еліти країни, обговорення альтернативних шляхів вирішення внутрішньо та зовнішньополітичних завдань.

За часів Івана IV продовжувався процес формування офіційної ідеології Московської держави. Її основу становили ідеї “Сказания о князьях Владимирских” і теорії “Москва-третьй Рим”. Однак використання саме останньої концепції мало свої відмінності та вибіркового характеру. Це було зумовлено як пріоритетами зовнішньої політики уряду, так і наявністю певних протиріч між царем і окремими представниками церкви. Зокрема російського царя не влаштовували ні спроби духовенства зберегти свою відносну самостійність у державі, ні вороже ставлення митрополитів Германа Полева і Філіпа Количева до опричнини¹¹⁰.

Одним з перших заходів Івана IV і його оточення, за підтримки церкви, по утвердженню офіційної ідеології була поява державних і церковних документів і матеріалів, ряду історичних та історико-літературних праць. Насамперед, урядовими колами ініціювалось укладання “Стоглава”, “Домостроя” і “Великих Четьи-Минеи”. Вони фактично започаткували ідеологічний регламент життя Московського царства, контроль за свідомістю населення. Перші два документи були схвалені церковним собором 1551 р., який одержав назву “Стоглавого”, від збірки його рішень, яка містила 100 розділів. Цей собор відмовив Івану IV у його намаганнях секуляризувати церковні землі¹¹¹. Проте це не стало на заваді вироблення царем і церквою єдиної ідеологічної політики.

Рішення “Стоглава” містять спільні суворі погрози царя і церкви на адресу порушників офіційної моралі, для тих хто читає або зберігає еретичні книжки. З цього приводу у збірці твердиться: “Злі ериси хто знає і їх тримається... від бога відлучать і загинуть”¹¹². По всій Московській державі запроваджувався тотальний контроль за читанням книг.

Проте навіть цієї суворі вказівки авторам здалось замало і тому вона доповнюється наступним: “По царській заповіді всім святителям кожному в своєму місці по всім градам і по селам розіслати попам свої грамоти з повчанням і великою заборонаю”¹¹³.

Для орієнтації населення у тому, що заборонено, а що дозволено, уряд і церква виробили офіційно санкціоновані норми моралі і поведінки, намагались визначити коло книг, дозволених для читання. Саме це мали перш за все на меті “Великие Четьи-Минеи”, “Домострой” та інші офіційні видання. У 30-40-х роках XVI ст. під керівництвом митрополита Макарія було створено 12-томну збірку, яка мала охопити усі закордонні і російські пам'ятки писемності (за винятком літописів і хронографів), “що допускались до читання у Московському царстві”¹¹⁴. Фактично так було запроваджено у Московській державі цензуру.

Створення за ініціативою уряду і церкви “Стоглава”, “Домостроя” і “Великих Четьи-Минеи” свідчить про наступальний характер офіційної ідеології Москви. Під суворий контроль брались суспільна і особиста думка, розвиток культури, виховання, літератури. Так започатковувались в Росії основи ідеологічного тоталітаризму.

За правління Івана IV також було встановлено контроль над написанням літописів. Вони складались у митрополічій або державній канцелярії. Їх записи мали офіційний характер, у випадку політичних змін вносились відповідні корективи в оцінку подій і конкретних діячів.

Зокрема, для того, щоб пояснити античне походження московської династії та обґрунтувати її виключну роль у християнському світі була створена “Книга степенная царского родословия”, у 1561-1563 рр. Її написав протопоп Андрій (майбутній митрополит Афанасій). Цей твір є доволіним переказом “Сказания о князьях Владимирских”, літописів, доповненими легендарними і житійними подробицями Київської і Московської доби. Його головна ідея полягала в обґрунтуванні “римського”

походження московських князів, спадкоємності ними самодержавної влади з часів Рюрика.

“Степенная книга...” не лише подавала свій погляд на генеалогію московських князів і царів, але і також пов'язувала історію їх роду з найважливішими церковними подіями, з митрополитами і святыми, тобто підкреслювала єдність світської і церковної влади¹⁵. Характер появи цього твору, його спрямованість на прославлення московських правителів, популярна форма викладу дають підстави розглядати “Степенную книгу...” як офіційний ідеологічний документ, розрахований на досить широке коло читачів.

Такий самий офіційний характер мали “Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича”, який відображав діяльність молодого царя, і новий літописний звід, що одержав в літературі назву Ніконівського літопису (тому, що один із списків літопису в XVII ст. належав патріарху Нікону). Про значення, яке надавалось створенню цих документів, свідчить участь в їх редагуванні найближчого оточення Івана IV і, можливо, самого царя. У “Летописце начала царства...” російський цар зображався гідним спадкоємцем і прямим нащадком (через Рюрика і Володимира Мономаха) римських та візантійських імператорів.

Особливо жорстокого характеру ідеологічний контроль і політична цензура набули під час опричнини 1565-1572 рр. Андрій Курбський після втечі до Литви, звертаючись до Івана Грозного писав: “Затворив ти царство Російське, вільну сутність людську, немовби в пекельній твердині”¹⁶.

Відгородившись “залізною завісою” від інших країн, московські правителі одержали перемогу у насадженні офіційної ідеології. Проте за цю “перемогу” довелось заплатити дорогу ціну, утвердженням тоталітарного єдиномилення та ізоляції від ідей гуманізму і Реформації, які набули широкого поширення у Європі і надали європейським народам нового імпульсу для національного відродження, духовного та культурного піднесення.

Проте, слід зауважити, що в сучасній російській історіографії прослідковуються спроби виправдати державницьку діяльність Івана IV. На думку, вже вище згадуваних В.Н.Кожемякіна та А.І.Подберезкіна, ідеї “боговибраності” російського царя та російської державності відіграли позитивну роль в історії Росії. Вони стимулювали в політичному аспекті “більш інтенсивне розгортання процесів національної консолідації”¹⁷.

Трон Івана Грозного

Взяття Казані Іваном Грозним. 1552 рік

Дворянська кіннота. XVI ст.

Московит у військовогому однострої. XVI ст.

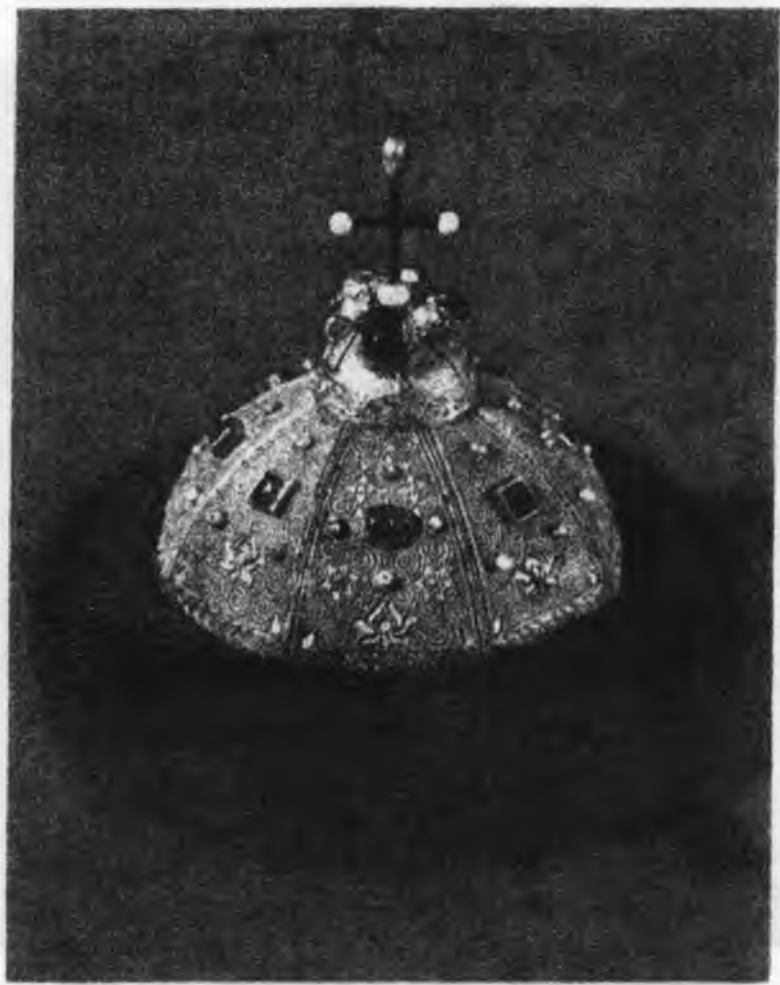
Озброєння вершника. XVI ст.

Іван IV. Портрет XVI ст.

Іван III розриває ханську грамоту і басму перед татарськими послами. 1478 рік

Шапка Мономаха.

Російська держава в середині XVI ст.

1552 р - роки приєднання тагарських ханств до Росії
 - кордони Російської держави

Утворення Російської централізованої держави
(друга половина XV перша третина XVI ст.)

1471 р. роки приєднання руських земель та князівств до Москви
..... - кордони Російської держави на 1533 р

Насаджування офіційною ідеологією ідей про “богообраність” царя, його ролі як найвищого оборонця православної віри сприяли формуванню не просто наївного монархізму, а його сприйняття у будь-якій, навіть найжорстокішій і найоблудливішій формі. Того самого переконання, яке на протязі майбутніх століть російської історії неодноразово використовувалось московськими правителями (в різних модифікаціях та іпостасях) навіть у XX ст.

Можливо, що згодом і самі царі повірили у власну виключність. Чи не найяскравішим прикладом цього може слугувати думка, висловлена одним з найвідоміших російських істориків В.О. Ключевським: “Іван IV був першим з московських государів, який побачив і відчув у собі царя у біблійному розумінні, помзанника божого... і з цього часу його царственне “я” стало для нього предметом набожного поклоніння. Він сам для себе став святиною і у помислах своїх створив ціле богослів'я політичного самозахоплення у вигляді наукової теорії своєї царської влади”¹¹⁸.

Проте не виключено, що значний відбиток на діяльність Івана IV наклало намагання створити собі відповідний імідж. Як зауважував французький філософ Карл Ясперс (1883-1969 рр.), ідеологія “завжди викликає потребу в ілюзіях”, політичні діячі, застосовуючи злочинні дії виправдовують їх “вищими цілями нації, віри, майбутнього” лише “для маскування невтримної волі до влади”¹¹⁹.

Отже, приведені вище факти свідчать, що Іван IV надавав великого значення обґрунтуванню та зміцненню самодержавства, виявив себе не тільки як політик, але й практик та ідеолог. Найбільш яскраве відображення це знайшло у його листуванні. Зокрема, в листах до А. М. Курбського Іван IV намагався підкріпити свої твердження концепціями “Сказания о князьях Владимирских” і теорії “третього Риму”. Згідно його поглядів царська династія походить від “візантійських імператорів”, самодержавство утвердилось “божою волею” з давніх-давен, ще від великого князя Володимира, “просвітившого Руську землю хрещенням...”. З тих часів “Руська земля тримається божим милосердям... нами своїми государями, а не судьями та воеводами”¹²⁰.

Полемізуючи з А. М. Курбським стосовно досвіду управління в інших країнах при допомозі розумних радників московський цар наголошував, що там “... у них царі своїми царствами не володіють, а як їм скажуть їх піддані, так і керують. Руські ж самодержці з самого початку володіють своєю державою”. Вже саму пораду

А. М. Курбського прислуховуватись до думок найближчого оточення цар розглядав як замах на його владу: "Чи це проти розуму не хотіти бути під владою своїх рабів"¹²¹. Отже, Іван IV Грозний вважав усе населення держави незалежно від походження не вільними громадянами, а власними холопами - рабами.

Основний принцип самовладдя Іван IV формулював наступним чином: "І жалувати своїх холопів вольни, і страчувати вольни теж"¹²². Щодо застосування цього принципу на практиці, то цар переконаний, що він справедливо "жалував" тих, хто служив йому вірно, і карав лише того, хто на це заслуговував: "Хочеш не боятись влади, роби добро, а якщо робиш зло, бійся, адже цар не даремно меч носить"¹²³.

Ці слова Івана IV про "добро і зло" не мали нічого спільного із його свавіллям і політичним терором. На думку російського вченого А.Ю. Карпова, переломними в правлінні російського царя були 1564-1565 рр. В цей час почались беззмістовні та наджорстокі страти людей. Своїми масштабами вони і тепер вражають дослідників. Прагнення Івана IV отримати абсолютну, необмежену ні законами, ні моральними нормами владу над своїми підданими "реалізувалось в самій страшній і самій варварській формі". Головним чином гинули "найбільш талановиті, найбільш помітні люди - воєводи, дипломати, державні діячі, чиновники"¹²⁴. Масові винищення людей цілих населених пунктів були повсякденним явищем. Ще М. Костомаров, заперечуючи окремим російським історикам (С.М.Соловйову, С.Ф.Платонову та іншим) писав: "Ставлять в заслугу Івану Васильовичу, що він утвердив монархічний початок, проте буде набагато точніше, пряміше і справедливіше сказати, що він утвердив засади деспотичного свавілля, рабського загального страху і терпіння. Його ідеал полягає саме в тому, щоб примху самовладного владика поставити понад усе: і загальноприйнятих моральних понять, і будь-яких людських відчуттів, і навіть віри, яку він сам сповідав"¹²⁵.

Під цим кутом зору, на наш погляд, слід звернути увагу на вплив ідей "боговибраності" правителів Москви та виключності російського православ'я в християнському світі на розвиток культури Північно-Східної Русі. Створена московськими книжниками теорія спадковості Московською державою всесвітньої величі Візантійської імперії суттєво вплинула в XVI ст. на розвиток архітектури, живопису, освіти, народного фольклору.

Так, важливе місце у пропагуванні в тогочасному російському суспільстві ідей про месіанське призначення Москви та її самодержців відігравали побудовані протягом XVI ст. архітектурні культові споруди. Їх створення мало за мету в ідейно-образній художній формі відобразити зростання політичної могутності московських правителів на теренах Північно-Східної Русі й міжнародній арені.

З цією метою, на думку академіка І. Грабаря, в Російській державі було споруджено цілий ряд архітектурних будівель. В 1505-1509 рр. італійський архітектор Алевіз відбудував Архангельський собор, який слугував за усипальницю для великих князів Московських. Алевіз одним з перших в художній архітектурній формі відобразив зміну політичної ролі Москви в системі міжнародних відносин у Східній Європі. Архангельський собор, згідно його задуму, надавав Москві нового статусу - столиці всіх руських земель.

В 1554-1560 рр. російськими зодчими було побудовано храм Василя Блаженного. Головна мета його будівництва полягала в увіковіченні історичної перемоги росіян над Казанським ханством. Собор В. Блаженного було споруджено на Красній площі. Тут знаходився головний торгівельний ринок Москви, який відвідувала величезна кількість людей. Споглядання на новий храм мало б викликати в населення Московської держави віру в особливу місію російського народу в християнському світі у захисті православної віри. Водночас, собор В. Блаженного підкреслював військову могутність правителів Москви. Він постійно нагадував про підкорення колись грізного Казанського ханства, яке було одним із спадкоємців Золотої Орди.

Найбільш яскраво імперська ідеологія правлячих кіл Московської держави знайшла своє відображення в побудованому у 1568-1570 рр. Вологодському храмі. Безпосередню участь у будівництві цієї культової споруди приймав Іван IV. Вологодський собор споруджено в монументально-пишному архітектурному стилі і присвячено "премудрості Божій" - Софії. В цілому, як в назві, так і за своїм релігійно-політичним призначенням цей храм мав стати правонаступником константинопольського собору святої Софії.

Як зауважував І. Грабар, будівництво вищезазначених архітектурних споруд в художньо-мистецькій формі відображало

ідеї закладені в теорії “Москва- третій Рим”, яка “отримала в той час широкого поширення” в Росії. Також вчений, на наш погляд, цілком слушно зазначав, що прославлення Москви та її особливої історичної ролі негативно позначилось на розвитку архітектури Московської держави. Офіційна величність форм, грандіозність масштабів, жорсткі церковно-догматичні правила й вимоги будівництва перешкоджали поширенню в церковній архітектурі демократичних стилів. Одночасно, майже повністю зникають місцеві архітектурні школи, які повністю витісняють загальноросійські канони архітектурного будівництва

Під впливом ідей “богообраності” Москви та її правителів подібна ідеологічна заангажованість спостерігалась і в живописі. Насамперед церковно-урядова регламентація торкнулась іконографії. В середині XVI ст., орієнтовно після 1552 р., в Москві була написана ікона-картина “Церква войовнича”. Причиною її створення стала перемога Московської держави у боротьбі за приєднання до неї Казанського ханства. Невідомий автор в складній алегоричній формі відобразив зовнішньополітичний триумф Івана IV в його “священній війні” за звільнення християн від “басурманської неволі”.

В іконі-картині “Церква войовнича” простежуються дві сюжетні лінії. Перша - це зображення Івана IV спадкоємцем та продовжувачем визначних перемог Олександра Невського, Дмитра Донського, Володимира Святославовича та візантійського імператора Костянтина Великого. У другій сюжетній лінії, цілком в дусі месіанських ідей московських книжників, немовби ілюстративно змальовано послання апостола Павла до євреїв та промова митрополита Макарія до російського війська у Володимирі в 1550 р. В даних текстах увага акцентувалась на тому, що воїни, які загинули під час священних війн за віру, зігнувши земною славою, будуть винагороджені славою небесною. В цілому сюжетна композиція картини-ікони “Церква войовнича” була покликана надати завоюванню Іваном IV мусульманських народів Поволжя характеру священної боротьби московських правителів з іноверцями за поширення християнської віри¹²⁷.

Певну роль в утвердженні експансіоністської зовнішньополітичної доктрини Московської держави відіграв той факт, що рівень освіченості значної частини населення країни був надзвичайно низьким. Якщо в Європі у XVI ст. книгодрукування

набуло широкого поширення, то в Росії книги залишались рукописними і дуже дорогими. Вони були доступні виключно для вищих суспільних верств. Наукові знання, вміння читати і писати залишались прерогативою обмеженого кола церковних і світських осіб, які переважно і займались політичною діяльністю. Ілюстрацією зазначеного може слугувати самохарактеристика автора теорії “III-го Риму” Філофея, який писав, що він “людина сільська і неосвічена в премудрості, не в Афінах народився, ні в мудрих філософів не вчився, ні з мудрими філософами не спілкувався”¹²⁸.

Неосвіченість та неграмотність в російському суспільстві навіть серед духовенства була настільки великою, що на Стоглавому соборі (1551 р.) православні ієрархи країни прийняли проект відкриття церковних шкіл та училищ. Однак через відсутність книжних вчителів його не вдалось втілити в життя.

Внаслідок цього провідне місце в культурному розвитку населення Московської держави займала усна народна творчість. На думку відомого радянського дослідника російського фольклору Ю. М. Соколова, усна література виникла на ґрунті безпосередніх емоційних переживань та вражень народних мас. Через це вона більш точно і правдивіше відображає історичні події ніж твори окремого автора. Слід також зауважити, що усна народна творчість є засобом задоволення естетичних потреб для неосвіченої частини суспільства в такій мірі, як для освічених та культурних людей повість або роман¹²⁹.

В досліджуваний нами період важливу роль в російському фольклорі відігравали історичні пісні. Вони, як особливий епічний жанр, виникли в роки правління Івана IV. Історичні пісні відображали релігійно-побутові, ритуально-обрядові та зовнішньополітичні аспекти суспільної свідомості та життя росіян. Однак історичні пісні не були тільки творами поетичного характеру. Вони виконували також агітаційно-політичну функцію¹³⁰.

Однією з їх основних сюжетних ліній було висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики правителів Москви. Значне місце в історичних піснях XVI ст. займала оцінка діяльності Івана IV. Зокрема, в “Песни о взятии Казани”, “Иван Грозный и сын”, “Мастрюк-Кастрюк”, “Крымской полянице”, “Осаде Пскова польским королем”, “Плаче войска” відображені основні етапи його майже сорокарічного правління. В епічному епосі внутрішня і

зовнішня політика російського царя знаходить співчуття та підтримку народних мас. Російський народ в своїх піснях зображав Івана IV з одного боку грізним борцем із боярською опозицією, з іншого - це "богообраний цар", який є спадкоємцем візантійських імператорів, переможцем Казанського і Астраханського ханств, захисником "святурської землі" від іноземців та іновірців.

Варто підкреслити, що ідеалізація правління Івана IV в усній народній творчості тісно переплітається з публіцистичною літературою другої половини XVI ст. Передусім із творами І. С. Пересветова. Тому можна припустити, що історичні пісні виникли в дворянському середовищі. Їх творцями були учасники військових походів російського царя. Вони, як і Іван IV, виступали за встановлення самодержавства і підкорення сусідніх країн.

Отже, за правління Івана IV імперська ідея набула статусу державної ідеології Москви. Ідеї "римського" походження московських князів та "боговибраності" їх влади використовувались російським царем для встановлення жорсткого ідеологічного контролю всередині країни.

Таким чином, кінець XV- XVI ст. посідає провідне місце в історії Росії і значною мірою вплинув на її майбутнє. Саме тоді утворилось і зміцнилось її етнополітичне ядро - незалежна Московська держава. Виникли протиріччя її соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку.

Боротьба в середині панівного стану за перерозподіл земельних багатств країни, зародження самодержавства стали імпульсом для вироблення правлячими колами Москви імперської доктрини. Вона ідеологічно обґрунтовувала історичну визначеність необмеженої влади московських правителів і їх "спадкові права" на землі сусідніх держав. Вагоме місце у виробленні імперської ідеології займали ідеї закладені в "Сказании о князьях Владимирских" і теорії "Москва-третій Рим". Вони виводили родовід московських правителів від римських імператорів, проголошували їх "єдиними оборонцями" православної віри і були ідейною основою для інших літературних та публіцистичних творів подібного змісту.

Створення імперської доктрини ініціювалось іосифлянським крилом російської церкви, яке мало за мету обґрунтувати місце Росії на міжнародній арені, відвернути московських князів від намірів секуляризації церковних земель, переключити їх увагу на зовнішню експансію.

Процес вироблення запропонованої церквою світській владі імперської політичної доктрини був складним і неоднозначним. Проте вона була підтримана правлячою елітою Москви і стала знаряддям у вирішенні як політичних, так і релігійних питань. Її зміст набув статусу державної ідеології держави. Завдяки імперській ідеології московські правителі закладали основи своєї необмеженої влади. За Івана IV вона набула деспотичного характеру, із чіткими ознаками тоталітаризму. Водночас імперська ідея вплинула і на формування експансіоністських принципів зовнішньої політики Московської держави.

Розділ 3.

Роль імперської ідеї в зовнішньополітичній доктрині московських правителів

Утворення Московської держави відбувалось в умовах гострої внутрішньої боротьби та міждержавних зіткнень. Ліквідовуючи самостійність удільних князівств, московські правителі неухильно розширювали зовнішні кордони своєї країни. Вони постійно зазіхали на землі сусідніх держав. Свої територіальні надбання правлячі кола Москви виправдовували за допомогою цілого комплексу ідей, переконань і міфів, який мав обґрунтувати їх імперські амбіції. Основу зовнішньополітичної стратегії московського уряду склала концепція “божественної визначеності” російського народу. Її підґрунтям стала міфологічно-месіаністична теза про виключність суспільно-історичного розвитку Московії та особливу роль Руської церкви в світовій історії.

Першочерговим компонентом реалізації імперської доктрини Москви була боротьба за “возз'єднання всіх православних народів”, надання їй політичного статусу лідера православного світу. Особливого значення в зв'язку з цим набула концепція “священної боротьби з басурманством”. Приєднання давньоруських й прибалтійських земель, підкорення татарських ханств стали головним завданням імперської політики панівного стану Московської держави.

Зазначимо, що зовнішньополітична діяльність московських правителів кінця XV-XVI ст. в більшості наукових праць представляється прогресивною і такою, що відповідала “національним інтересам росіяв” і давнім сподіванням приєднаних народів¹. В основу оцінки зовнішньополітичної доктрини покладено думку про беззастережно позитивне значення територіального зростання Московської держави, а згодом Росії. Ще в недалекому радянському минулому українського народу офіційна схема “приєднання або возз'єднання” настільки довго насаджувалась і з часом набула такого поширення, що вплинула на формування відповідного стереотипу в поглядах не лише професійних істориків, філософів, соціологів, політологів. На її ідеологічному догматизмі було виховане не одне покоління росіяв та інших підданих Російської імперії, а згодом і громадян колишнього Радянського Союзу.

Одним з своїх головних завдань, щодо підкорення давньоруських

земель московські правителі вважали загарбання Новгороду. У другій половині XV ст. Новгородська феодальна республіка була самостійним і повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Представники її ремісничо - торгових кіл займали важливе місце в економічному розвитку країн Північної Європи. Свідченням цього є договірні грамоти Новгороду з Лівонським Орденем, німецькими містами та скандинавськими державами². Слід зауважити, що у відповідь на зростаючу агресивність з боку Москви новгородські правлячі кола шукали підтримки на Заході, зокрема у Великому князівстві Литовському. Ці кроки розцінювались московським урядом як наступ “латинства”, релігійну та політичну зраду новгородців.

На наш погляд, новгородсько-литовська угода 1471 р. не давала підстави для звинувачень Новгороду у відступі від православної віри. В договорі чітко зазначалось: “...віри... православної... не віднімати... римських церков... у Великому Новгороді... не будувати”³. Польський король та великий литовський князь Казимир IV не повинні були втручатися у судову та виконавчу гілки влади Новгородської республіки. Призначений ним намісник “судив з посадником” згідно існуючого тогочасного законодавства. Протекторат Литви над Новгородською землею підкріплювався наданням військової допомоги Новгороду за умови агресії московського уряду⁴. Таким чином, зображення офіційними колами Москви новгородців релігійними відступниками не відповідало дійсності.

Наша точка зору, певною мірою, підкріплюється також дослідженням російського вченого С.В. Думіна. Він, зокрема, зазначає, що на 90 % Московська і Литовська держави складались із східнослов'янських земель, населення яких власне “Руссю” вважало свою країну. У XV ст. Новгородська республіка не вважалась складовою частиною Великої Росії. Отже, і звинувачення Новгороду в “національній зраді” через пролитовську орієнтацію її лідерів є безпідставні⁵.

Ідеологічним обґрунтуванням приєднання до великого князівства Московського новгородських земель була вимога визнання споконвічних прав московських правителів на свою “спадщину” - Новгород та колонізовані ним території⁶. Використовуючи гасла захисту православної віри, маніпулюючи боротьбою промосковської й пролитовської партій, московські правителі

оголосили Новгороду війну. Великокнязівське військо в 1471 р. перетнуло кордон Новгородської республіки. На річці Шелоні ополчення “вільного міста” було вщент розбите. Каральний військовий похід 1478 р. московитів завершив процес приєднання Новгорода. На наш погляд, треба підкреслити невиправдану жорстокість московської армії до цивільного, етнічнорусського населення. Звертаючи на це увагу, невідомий новгородський літописець з гіркотою писав, що московські вояки за вияв непокори Москві на своєму шляху все спалювали і всіх “страчували без милосердя”⁷. Несподіваного нападу і руйнувань зазнали прикордонні литовські та лівонські території.

Підкорення Москвою Новгорода мало важливе політичне і економічне значення для цих двох держав. Воно значною мірою визначило їх наступний розвиток і майбутнє. Здебільшого в російській та радянській історіографії цей політичний акт зображувався, як перемога “прогресивної централізованої Москви” над сепаратистським реакційним Новгородом. При цьому негативно змальовувалась наявність феодальних республіканських інститутів саме за недостатній їх тогочасний демократизм політичної надбудови⁸, форми ведення господарства, хоча останні були більш прогресивними ніж у Москві.

Проте підкорення Москвою Новгорода, як слушно зауважував у своїй монографії “Витязь на распутьє” О. О. Зімін, не тільки знищило альтернативу утвердження в східно-руських землях деспотичної форми управління Москви. Воно ліквідувало можливість іншоваріантного економічного розвитку Північно-Східної Русі⁹.

Імперська доктрина Москви щодо управління приєднаними територіями передбачала ліквідацію будь-яких виявів незадоволення політикою московського уряду. В цьому плані показовою є позиція верховної влади і московської метрополії стосовно новгородської церкви. Варто зазначити, що новгородський архієпископ брав активну участь у зовнішньополітичних зносинах, санкціонував всі найважливіші державні акти новгородського уряду. Він виступав “як глава новгородської феодальної республіки: в його особі новгородська церква стояла безпосередньо біля керма держави”¹⁰.

За критичне ставлення до уніфіковано-централізаторської політики Івана III новгородського архієпископа Феофіла у 1480 р.

відправлено на заслання. Призначений на його місце у 1484 р. великим князем колишній чудовський архимандрит Геннадій приймав активну участь у ліквідації залишків “новгородських вольностей” та репресивних заходах, спрямованих проти місцевої еліти¹¹.

З метою нейтралізації пролитовських настроїв московським урядом у 1483-1489 рр. цілеспрямовано проводилось примусове переселення корінного населення у внутрішні райони Московії. Земельна власність репресованих конфісковувалась у великокняжий фонд. Всього було вилучено 70 тис. обєж* і насильно виселено 72 тис. чол.¹².

Вважаємо, що започаткована Іваном III політика зміцнення московської центральної влади на підкорених землях репресивно-адміністративними методами негативно позначилася на розвитку національної самосвідомості росіян. Як стверджував російський філософ Г.П. Федотов, збирання руських земель “здійснювалось східними методами”. Внаслідок ініційованих урядом демографічних перетрубацій викорінювались місцеві звичаї та традиції. Колишня Русь перетворювалася в “суцільну Московію”, уніфіковану “територію централізованої влади, яка була природньою передумовою деспотизму”¹³. Згодом депортації місцевого населення, нівеляції його етнокультурних особливостей перетворилися московськими правителями в один з аспектів їх державницької політики¹⁴.

На наш погляд, такий урядовий курс був покликаний не тільки переламати негативне ставлення до московського самодержавства. Він дає змогу прояснити зовнішньополітичні орієнтації Івана III та його оточення. В цьому плані московські правителі надавали пріоритетного значення нарощуванню військової могутності на західних кордонах Московії. Вони заселяли новгородські землі московськими “кращими людьми”, переселенцями з інших регіонів країни¹⁵.

Після приєднання до Московської держави Новгорода Іван III висунув територіальні претензії до Швеції відносно північної частини Карелії та Виборга. Пропозиція нормалізації стосунків, що виходила від датського короля Іоанна III була відкинута великим московським князем¹⁶. Отже, захоплення новгородських земель

*Обєжа - земельний наділ, який дорівнював 6-12-ти десятинам.

створювало підґрунтя для подальшої експансії Московії у Прибалтиці. В 1495 р. московські війська вторглись в Карелію і взяли в осаду Виборг. Однак опір шведської армії та місцевого населення змусили московитів відступити. У 1496 р. об'єктом московської експансії стала Каянська земля. Військова акція по її підкоренню була більш вдалою. Справжнє обличчя агресивної політики Московії наглядно демонструє тогочасний літописний запис. Його автор звернув увагу на жахливе спустошення загарбаних земель, масове винищення та виселення корінних жителів¹⁷.

Для мирного врегулювання спірних територіальних питань між Московією і Стокгольмом у 1499-1500 рр. відбувся обмін посольствами. Шведська сторона пропонувала московському уряду документально підтвердити свої претензії, щодо фінських земель, обґрунтувавши їх попередніми міжнародно правовими договорами. У відповідь Іван III заявив, що землі, на які претендує Московська держава, здавна були "вотчиною" Новгороду¹⁸.

Прояви військово-політичної конфронтації були також у московсько-лівонських відносинах. Використовуючи традиційні прикордонні сутички між Лівонським Орденом і Псковською республікою, гасла захисту "спадщини" московських князів від "поганих німців", Московією в 1491 р. було захоплено частину території Лівонії¹⁹.

Правління Івана III було часом корінного перелому, який різко змінив історичну долю російського народу. Передумовою до цього стало завершення процесу підкорення північно-східних земель та зміцнення зовнішньополітичних позицій Московської держави у другій половині XV ст. Головний акцент керівництва країни робився на зміцненні позицій великого Московського князівства в розвитку міжнародних відносин на євразійському просторі. Під впливом змін, які наступили в суспільно-політичному житті відбулася еволюція поглядів елітарного прошарку.

Домінуючою стала експансіоністська територіальна концепція розширення кордонів Московської держави. Урядові кола Московії вважали однією з її ключових ланок вирішення "татарського питання". Вони виходили з переконань, що феодальні суперечності є причиною внутрішньої слабкості Кримського, Казанського та Астраханського ханств. З цією метою ними ініціювались та підтримувались міжкланові сутички у татарських державах. Зміст

імперської програми відносно поволжських народів і Криму розглядався Московією у двох вимірах. Перший з них був пов'язаний із створенням залежних від великого князівства Московського держав. Другий аспект полягав у примусовій християнізації ісламського населення та запровадження централізованої адміністративної системи управління. У перспективі йшлося про політичну та релігійну переорієнтацію татарської аристократії.

Для успішної реалізації імперської доктрини московськими правителями проводилась політика матеріальної підтримки та надання військової допомоги. Її одержували представники феодальної верхівки суміжних мусульманських країн, які були претендентами на ханську владу. Так, виникненню плану підкорення Казанського ханства передувало втручання у його внутрішні справи. Прикриваючись гаслами захисту династичних прав царевича Касима, Московією в 1467-1469 рр. було організовано чотири військових походи на Казань²⁰. У випадку їх успіху Іван III отримав би змогу підпорядкувати Казанське ханство інтересам Московії. Однак напади московитів було відбито. Політичного ефекту, на який сподівався великий князь, досягнуто не було.

Не заглиблюючись більше у питання московсько-казанських відносин 1467-1469 рр., визнаємо слушною думку відомого історика С. М. Соловйова. Він вперше звернув увагу на те, що спустошення території Казанського ханства викликало адекватні дії з боку татар²¹. Вважаємо, що організація військових експедицій московським урядом поза межі етнічних руських земель наклала значний відбиток на вироблення експансіоністської програми московського уряду стосовно татарських держав.

Наприкінці 80-х років XV ст. посилення свого впливу на суспільно-політичний розвиток Казані правлячі кола Московської держави розглядали виключно з позиції використання військової сили. Маніпулюючи міжклановими династичними сутичками, Іван III почергово підтримував претендентів на ханський престол Алегам та Мухамед-Еміна. Спровокована великим князем міжусобна, а фактично громадянська війна 1483-1487 рр., активна участь в ній московських військ продемонстрували дійсні мотиви політичної еліти Москви. Незалежна позиція Алегам, підтримка його дій населенням Казанського ханства у боротьбі з промосковським угрупованням Мухаммед-Еміна були використані

Москвою для захоплення у 1487 р. Казані. Ханом московська влада призначила Мухаммед-Еміна²². Активних учасників антимосковської партії було страчено²³. Алегама відправлено на заслання у Вологду, його найближчих родичів силоміць переселено в Карголом на Білоозеро²⁴.

Політичний союз між Іваном III та Мухаммед-Еміном виявився нерівноправним та суперечливим. Дослідження даного питання, на наш погляд, безпосередньо пов'язане зі встановленням факту васальної залежності Казанського ханства від Московської держави. Нав'язаний, з позиції сили, великим князем татарському хану протекторат виключав будь-яку самостійність дій останнього. Справжні наміри московських політиків, які тільки прикривались гаслами добросусідства, досить вдало показав радянський вчений К. В. Базилович. На його думку, вони полягали:

По-перше, у виконанні Мухаммед-Еміном всіх розпоряджень Івана III, контролю з боку Московської держави підлягало навіть особисте життя казанського хана, його стосунки з підданими, тощо;

По-друге, інтересам Московії підпорядковувались збройні сили ханства, казанські татари брали активну участь у московсько-литовських війнах;

По-третє, Москві були підконтрольні міжнародні зв'язки Казані, тільки з її санкції відбувався обмін посольствами та дипломатичною поштою ханства із сусідніми країнами²⁵.

Імперська політика урядових кіл Москви виключала можливість конструктивного співробітництва між казанськими татарами та московитами. Методичне зростання політичного тиску великокнязівської адміністрації на Мухаммед-Еміна викликало в нього приховану ненависть. Негнучкість та нерозважливість дій московської влади тільки згуртовували і мобілізували татарське населення в його намірах відновити незалежність своєї країни. Повстання казанських татар 1495-1496 рр. було однією з перших спроб скинення московського диктату²⁶. Однак воно зазнало невдачі.

У 1496 р. на казанський трон за підтримки великокняжого війська було посаджено Абдул-Латифа, рідного брата Мухаммед-Еміна. Він з дитячих років жив у великому Московському князівстві²⁷ і його лояльність до Москви в Івана III не викликала сумнівів. Проте Абдул-Латиф після переїзду в Казань зайняв антимосковську

позицію. В 1502 р. згідно наказу великого князя він був усунутий від влади і відправлений на заслання. Згодом за розпорядженням Василя III його отруїли. В тому ж таки 1502 р. казанським ханом Іван III призначив "перевихованого" Мухаммед-Еміна.

Однак грубе втручання Москви у внутрішні справи Казані консолідувало татарське суспільство. В 1505 р. Мухаммед-Емін підняв повстання проти московського уряду²⁸, казанські татари напали на Нижній Новгород та Муром²⁹. Ці події різко ускладнили московсько-татарські відносини і вилились у майже півстолітнє безкомпромісне військово-політичне протистояння.

Методи реалізації імперської доктрини, спрямованої на підкорення поволзьких народів були успадковані Василем III. Ініційоване промосковською партією, після смерті у 1519 р. Мухаммед-Еміна прохання прислати нового хана було радісно зустрінуте великим князем. Новим казанським ханом став кандидат Василя III Шигалей. Відновлення протекторату Москви над Казанню, відверте ігнорування інтересів ханства ставлеником Кремля викликало нове зростання напруженості на південно-східних кордонах Московії.

Політичний курс Шигалея викликав у 1521 р. повстання казанських татар. Його керівники звернулись по допомогу до васала Туреччини, кримського хана. Розрив Кримом мирних відносин з Великим Московським князівством засвідчив те, що "казанське питання" набуло міжнародного характеру. Кримсько-казанський похід 1521 р. на московські землі застав зненацька керівництво країни. Панічна втеча з Москви Василя III, двотижнева облога столиці, жадливі спустошення та руйнування, взяття в полон значної частини цивільного населення стали наглядною ілюстрацією наслідків загарбницької політики Московської держави.

На нашу думку, слід звернути увагу на те, що вже на середину XVI ст. імперська ідеологія Москви стала основою її зовнішньополітичного курсу. Вона набула традиційно агресивного характеру. Насамперед, це знайшло своє відображення у спробах Василя III відновити васальну залежність Казані. Втручання у внутрішньополітичне життя мусульманських народів було також характерною рисою правління Івана IV. Московські правлячі кола в 1548 р. і 1550 р. підтримували спровоковані акції непокори прокремлівськи налаштованої частини казанської

аристократії, очоловані їх маріонеткою Шигалесем³⁰.

Кульмінацією загарбницької політики Івана IV та його попередників на Сході стало підкорення в 1552 р. Казані й Астрахані в 1556 р. Зазначимо, що війнам проти татарських держав Поволжя уряд і церква намагались надати характеру захисту християн, священної боротьби проти “басурманства”. У завойованих землях широко практикувалась насильницька християнізація місцевого населення та свавільна роздача московським дворянам “за службу цареві” відібраних у татар земельних наділів³¹.

Брутальні дії царських урядовців викликали велике повстання поволжських народів 1553-1555 рр. Після його придушення, з метою запобігти новим вибухам незадоволення політикою московської влади, відбулась депортація корінних жителів Казанського ханства у внутрішні райони Московії. Там вони перебували під пильним наглядом місцевої адміністрації. Без її дозволу татарам заборонялось залишати місце проживання, також вона повинна була стежити за дотриманням “новохрещеними казанцями” християнських обрядів³².

Аналіз діяльності урядових кіл Московської держави показав, що в основних моментах вона збігалась з принципами ідеологічної концепції, яку започаткувало і послідовно реалізовувало іосифлянське крило православної церкви. Ініціатива “іосифлян” у “захисті православ'я”, підтримки війн з іновірцями-мусульманами трансформувалась в один з факторів офіційної доктрини Москви.

Ми погоджуємося з твердженням російського дослідника І. Б. Муслімова, що програма боротьби з ісламськими країнами виникла в церковному середовищі. Вищі духовні ієрархи країни санкціонували завойовницькі плани московських правителів, що суттєво вплинуло на формування зовнішньополітичних орієнтирів Московії³³. Однак, на наш погляд, крім релігійного чинника, важливими аспектами експансії московитів на Схід були:

По-перше, встановлення контролю над течією Волги, стратегічно важливої торгово-транспортної артерії;

По-друге, включення до складу Великого князівства Московського татарських ханств відкривало можливість для майбутніх завоювань, зокрема Сибіру, Кавказу, Середньої Азії;

По-третє, завоювання Казані та Астрахані давало змогу московському уряду задовільнити матеріальні потреби дворян

шляхом експропріації земельних угідь у місцевого населення.

Приєднання Поволжя до Московської держави сприяло утвердженню переконань московської панівної верхівки у власній військовій могутності, зростанню її імперських амбіцій.

Підкорення Москвою народів Поволжя має неоднозначну оцінку в історичній літературі. Протягом тривалого часу цей процес розглядався лише з точки зору “виключно прогресивної перемоги Москви і акту включення до неї відсталих народів”³⁴. Намагання виправдати завойовницьку політику Московської держави простежуються у спробах деяких сучасних російських вчених. Вони пояснюють експансіоністську доктрину урядових кіл Москви, як відповідь на руйнівні татарські напади на руські землі³⁵.

Проте вже радянська історіографія під тиском історичних фактів вимушена була визнати, що російський царизм встановив “важкий колоніальний гніт для народів Поволжя “Новітня історіографія однозначно визнає загарбницький, експансіоністський характер політики Москви, щодо народів Поволжя, їх національне і колоніальне гноблення”³⁶.

Однією з особливостей імперської доктрини була тактика нейтралізації негативного ставлення аристократичної верхівки підкорених народів до Москви. Зазначимо, що для росіян етнічна приналежність визначалась, насамперед, не кров'ю, а вірою. Це обумовлювало те, що провідним чинником взаємовідносин московської адміністрації з ісламським населенням було пропагування християнства та асиміляція панівного прошарку. Можна погодитись з Л. І. Семенніковою, яка вважає, що приймаючи православ'я, “татарська знать ввійшла до складу еліти Московської держави і користувалась всіма правами”. Одержавши високий соціальний статус та важливі урядові посади, вона “принесла з собою ісламські стереотипи поведінки”. Вони суттєво вплинули на формування моралі та смаків елітарного стану Росії³⁷. З нашої точки зору, цей фактор відіграв не останню роль в утвердженні азійських східно-деспотичних принципів самодержавної влади московських правителів.

Помітне місце в діяльності московського уряду й розвитку імперської ідеології займало “кримське питання”. Воно розглядалось Москвою через призму боротьби за “татарську спадщину” колишньої Монгольської імперії. Однак в Північному

Причорномор'ї Московська держава зіткнулася з Туреччиною. Завоювання османів різко змінили розклад сил у Центральній та Східній Європі. Значною мірою це позначилось на політичній ситуації в Криму. У 1475 р. Османська імперія встановила свій протекторат над Кримським ханством.

Зміна міжнародного становища в причорноморському регіоні змусила модифікувати експансіоністські плани московської влади. Вона не наважувалась діяти силовими методами й шляхом відвертих політичних інспірацій. В імперську тактику, яка була апробована в Казанському ханстві, уряд вніс певні корективи. За Івана III її лейтмотивом стало надання військової допомоги кримському хану Менглі-Гірею в боротьбі проти Ахмед-хана*. Також великий князь пропонував свої послуги кримським царевичам та їх прихильникам, що зазнали поразки в захопленні політичної влади в Криму.

На думку більшості дослідників наприкінці XV ст. спільні геополітичні інтереси сприяли зближенню Московської держави з Кримським ханством. Основою цих інтересів була зацікавленість у створенні військової коаліції, яка б змогла протистояти союзу Великої Орди та Польщі³⁸. Значну роль у московсько-кримських відносинах відіграло ув'язнення Іваном III найближчих родичів Менглі-Гірея. В 1479 р. на московську службу перейшли рідні брати хана Айдар та Нур-Доулат з сином Бердібеком³⁹. Вони були претендентами на кримський трон. Їх насильне утримання великим князем давало Москві додатковий важіль впливу на внутрішньополітичний розвиток ханства. Разом з тим Менглі-Гірей отримав можливість ліквідувати небезпечний для нього опозиційний осередок.

Важливим аспектом імперської програми Москви було формування в Криму промосковської партії. Цьому сприяли міжкланові чвари на півострові. Хитке становище Менглі-Гірея змушувало його рахуватися з політичною волею феодальної верхівки ханства. Ця обставина давала змогу Москві впливати на вектори політичного розвитку Криму. Основним джерелом її дипломатичних успіхів став підкуп хана і його родичів, посадових

*Ахмед-хан-правитель Великої Орди. В своїй зовнішньополітичній діяльності робив неодноразові спроби об'єднати татарські ханства, що утворились внаслідок розпаду Золотої Орди в середині XV ст. З цієї метою він вів запеклу боротьбу з Кримом.

осіб, а також найбільш визначних представників татарської аристократії⁴⁰.

Цікавим в цьому є те, що московськими урядовцями вівся скурпульозний облік хабарів. Практично кожна річ була пронумерована. Її майбутня приналежність визначалась заздалегідь складеним списком "дружніх" Москві осіб. Вони надавали необхідні інформаційні послуги великокнязівській адміністрації та лобіювали інтереси Івана III.

Наслідки кримської політики Московії дали свої плоди. Менглі-Гірей став союзником Івана III у московсько-литовських війнах. Спустошливі напади татар на Литву деморалізували населення та керівництво країни. Спроби литовського уряду нормалізувати стосунки з Кримом наштотувались на протидію уряду Москви. Дипломатичні інтриги московитів переслідували подвійну мету. З одного боку вони розпалювали хижачькі апетити татарської верхівки. З іншого - нав'язували свої посередницькі послуги у врегулюванні кримсько-литовських відносин. Це давало змогу Івану III повністю контролювати ці взаємини і одночасно використовувати суперечності між Кримом та Литвою у власних цілях.

Відмітимо, що захоплення українських земель Велико-го князівства Литовського Московською державою наприкінці XV - початку XVI ст. призвело до утворення спільного кордону з Кримом. Воно ж викликало негативну реакцію ханської адміністрації. Включення до складу Московії руських князівств, які платили данину кримським татарам тільки загострило ситуацію⁴¹.

Особливе занепокоєння Менглі-Гірея викликало постійне втручання московського уряду у внутрішні справи Казанського ханства. Слід зауважити, що Мухаммед-Емін і Абдул-Латиф були синами дружини кримського хана Нур-Султан. Тому політика силового тиску Москви на Казань болюче сприймалась у Криму. Перехід у православну віру царевича Куйдакула*, його одруження з сестрою Василя III і спроби великим князем нав'язати його кандидатуру на посаду правителя казанських татар остаточно розвінчала добросусідський імідж Москви⁴². Ця подія зайвий раз

*Куйдакул рідний брат Мухаммед-Еміна й Абдул-Латифа. З дитячих років жив у Москві. 21 грудня 1505 р. прийняв православ'я, отримавши християнське ім'я Петро. 28 грудня того ж року присягнув на вірність Василю III.

засвідчувала імперські амбіції московських урядових кіл та широкий арсенал їх політичних засобів та методів.

У світлі вищенаведених фактів вважаємо цілком закономірною позицію Мухаммед-Гірея (1515-1525рр.). Кримський хан та його оточення виступили з програмою відновлення стратегічної рівноваги в східноєвропейському регіоні. В ній пропонувалось віддати Литві Смоленськ. Сіверські міста, як колишні данники кримських татар, повертались Криму. Однак Василь III відповів відмовою⁴³.

Протиборство по казанському питанню продовжило кримсько-московське протистояння. Його посилило повстання казанських татар 1521 р. і скинення ставленика Кремля Шигалея⁴⁴. Військовий похід Мухаммед-Гірея 1521 р. показав всю згубність імперської політики Московії. Московський князь був настільки наляканий, що видав кримському хану грамоту, в якій визнав себе вічним данником Криму⁴⁵. Відступ татар від Москви в літописах зображувався як чудо⁴⁶.

Однак, як це не парадоксально, висновки московським урядом були зроблені діаметрально протилежні. В 1523 р. Василь III безапеляційно заявив про те, що казанські хани будуть призначатись тільки московським князем⁴⁷. З метою "всю землю казанську взяти" було розпочато будівництво Васильсурська⁴⁸. Військово-окупаційні акції московитів 1523-1524 рр. їх підтримка провідними суспільно-політичними діячами засвідчили незмінність експансіоністського курсу Московії.

Поневолення Казанського та Астраханського ханств й територіальні загарбання Москви в прибалтійському регіоні посилили антимосковські тенденції у сусідніх державах. Московська політика сприяла політичному зближенню Литви, Польщі та Криму. В 1558 р. між ними підписано мирний договір. Спроби Іваном IV заключити сепаратний союз з Девлет-Гіреєм були відхилені кримським ханом та його оточенням. Основним мотивом їх відмови була необхідність підтримки польського короля у Лівонській війні. Поразка Польщі і Литви політичною елітою Криму розглядалась як пряма загроза незалежності ханства. На їх думку, у випадку анексії польсько-литовських територій російським царем, центр військової агресії Москви зміститься на Південь⁴⁹. Такі не безпідставні політичні реалії спонукали політичну еліту Криму зайняти різку антиросійську позицію. На

цьому етапі Польща і Кримське ханство своє першочергове завдання вбачали у консолідації зусиль та протидії створенню у Східній Європі коаліції держав під керівництвом Москви.

Принципове значення у зовнішньополітичній програмі Девлет-Гірея відводилось ідеї згуртування мусульманських народів, що стали об'єктом московських зазіхань. Гасло відновлення їх державницької незалежності стало каталізатором консолідації казанських, астраханських татар й північнокавказьких народностей⁵⁰.

Слід зауважити, що боротьба з Кримським ханством та його союзниками спонукала Івана IV сконцентрувати значну частину російських військ на сході Московської держави у 1578-1583 рр. Це суттєво позначилось на військових поразках російського царя в Лівонії. Згодом, аналізуючи причини поразки в Лівонській війні, московські дипломати однією з них визнають фактично безперервну боротьбу населення Поволжя проти російської влади

Можна стверджувати, що імперська амбіційність Москви призвела до вікового протистояння у вищезазначеному регіоні. Його відголоски з новою силою проявилися наприкінці ХХ ст. Зазначимо, що в досліджуваній нами період вирішення складних етнічних питань розглядалось Московією тільки з позиції військової сили. Політичні засоби врегулювання релігійних та міжнаціональних протиріч ігнорувались російськими правлячими колами. Такі дії офіційної Москви провокували поневолені народи на шлях збройної боротьби. Свідченням цього став могутній антимосковський рух поволзьких народностей другої половини ХХІ ст.⁵¹.

Імперська політика Росії в татарському питанні не змінювалась і за часи правління сина Івана IV Федора Івановича (1584-1598рр.). В 1586 р. кримський царевич Мурат-Гірей попросив політичного притулку в російського царя. Він та його брати Сеадет-Гірей і Сафат-Гірей зазнали поразки в спробі захопити владу на півострові. Надавши захист легітимним претендентам на кримський трон московський уряд отримав вагомий аргумент для втручання у внутрішні справи ханства.

Урядом Москви підтримувались династичні права Мурат-Гірея в контексті підкорення Орди Великих Ногаїв. Приєднання Казані та Астрахані до Московської держави не обмежило загарбницькі плани московитів у Поволжі. Кримського царевича було

призначено астраханським правителем. Використовуючи його авторитет, Москва посилила політичний тиск на ногайців. Підкреслимо, що сам Мурат-Гірей перебував під пильним наглядом московської адміністрації. Контролю підлягали всі дії царевича від офіційних прийомів до відвідування мечеті⁵².

Одним з важелів встановлення російського протекторату над ногайськими татарами було постійне провокування московським урядом міжусобних війн. У своїх інструкціях астраханським воеводам правителі Москви наказували всіма можливими засобами ускладнювати політичну ситуацію в Орді⁵³. Це об'єктивно сприяло посиленню російського впливу на Поволжі й фізичному знищенню ногаїв як одного з татарських етносів.

Важливим фактором, що віддзеркалював імперську політику Кремля, стало використання ним васальнозалежних татарських улусів у власних експансійних планах. Зокрема, в Лівонській війні татарські загони були одним з найкращих бойових формувань московської армії⁵⁴.

Визнання в 1587 р. Ногайською Ордою протекторату Московського царства викликало занепокоєння в Криму. Ця подія надала імпульсу подальшому військовому протистоянню двох країн⁵⁵.

Протекція опозиційно налаштованій феодальній верхівці в її протистоянні офіційній владі були одним з елементів імперських амбіцій російського уряду. Тому у відповідь кримський хан Кази-Гірей (1588-1608 рр.) намагався відновити політичну єдність татарської аристократії. На відміну від своїх попередників, він не використовував силовий тиск та репресії стосовно опозиціонерів. Ця тактика дала позитивні результати. З політичної еміграції спробував повернутись Мурат-Гірей, однак в 1590 р. його було отруєно в Астрахані.

Важливо додати, що кримсько-московські відносини розглядались ханством з позицій безпеки країни. Протидія експансії Москви у Східній Європі зумовлювала зростання напруги в регіоні. Дестабілізаційні процеси перетворювали його в потенційне джерело майбутніх міжетнічних та релігійних зіткнень.

Важливою складовою імперської доктрини московського уряду була ідея і гасла захисту православ'я та возз'єднання всіх руських земель під егідою Москви. Вона знайшла своє відображення у

боротьбі її правителів за "київську спадщину"^{*}. Вказане питання є ключовим, як нам здається, при загальній оцінці зовнішньополітичних орієнтирів і планів правлячих кіл Московської держави.

Розглядаючи дану проблему, треба підкреслити, що монголо-татарська навала в середині XIII ст. привела до занепаду соціально-економічного, політичного та культурного життя України. Певним чином, це позначилось на зростанні в Східній Європі ролі Великого князівства Литовського. У першій половині XIV ст. воно поступово інкорпорує Київщину, Чернігівщину, Переяславщину, Поділля й значну частину Волині. Одночасно посилюється тиск на західноукраїнські землі Польщі, який в кінцевому результаті приводить до остаточної ліквідації в 1387 р. Галицько-Волинської держави.

Всебічне вивчення сукупності джерельних матеріалів та наукових праць дозволяє констатувати неоднозначність становища українського населення під владою Литви і Польщі. Інкорпоруючи українські землі, литовські князі не втручалися у місцеву адміністративну систему і законодавство. Зовсім по іншому поведив себе польський уряд. Він насаджував свої порядки, переслідував православну віру й проводив політику асиміляції української шляхти⁵⁶.

Українські землі займали помітне місце в зовнішньополітичних планах Московського князівства. Значною мірою цьому сприяло те, що православний світ східної частини Європи політично ділився Візантією на Московію, Польщу і Литву. Константинопольський патріарх, посилюючи свій контроль над релігійним життям населення цих країн, основну роль відводив митрополиту Київському. Його резиденція знаходилась у Москві, а це передбачало політичну підтримку Візантійською імперією Московської держави.

Це суттєво вплинуло на релігійне і політичне самоутвердження Москви в ролі опікуна православного населення руських земель. Перспективу її утвердження як лідера православного світу відкрило обрання в 1448 р. митрополитом "Київським і всієї Русі" Іони. Офіційне визнання його юрисдикції над православним діоцезом у Литві і Польщі урядами цих країн створювало прецедент для висунення територіальних претензій до них правлячою

^{*} "Київською спадщиною" називались землі, що входили до складу Київської Русі.

московською верхівкою⁵⁷.

Українські землі відігравали вагомий роль в політичному та економічному житті Східної Європи. Після їх входження до складу Польщі та Великого князівства Литовського вони були під особливою опікою цих країн. Польські королі та великі литовські князі докладали чимало зусиль для поживлення торгівлі, ремесел та зміцнення обороноздатності підконтрольних їм українських територій. Зокрема, Казимир IV всіляко сприяв розвитку торговельних зв'язків між Руським воєводством та Молдавією⁵⁸. Водночас, польські королі намагались залучити до активного економічного співробітництва іноземних купців з інших країн. З цією метою польським урядом надавались останнім торговельні пільги та правова підтримка при вирішенні спірних питань⁵⁹.

Слід зазначити, що гнучка економічна політика польських королів сприяла зростанню матеріального добробуту українських земель. В XVI ст. Львів став одним з найбільших торговельних міст Польської держави. Його торгові представники проводили активну, як внутрішню так і зовнішню торгівлю. Особливо жвавими були економічні зв'язки львівських купців з Молдавією⁶⁰.

Процес формування мілітарного зовнішньополітичного курсу Московської держави в XV-XVI ст. був складним і неоднозначним. В працях деяких вчених діаспори⁶¹ та новітніх публікаціях українських науковців⁶² висловлюється думка, що провідне місце у завоюванні українських земель Московією займали суто економічні мотиви, насамперед, інтереси торгівлі. Приєднання до Московії Новгород та Твері частково вирішило завдання виходу до північних та західних торгових шляхів. Боротьба за українські території, зокрема за Сівещину, розглядалась російськими урядовими колами як вихід до дніпровського торгового шляху. Він з'єднував Крим та Північне Причорномор'я з Волго-Окським басейном і вів далі у країни Сходу.

Водночас, українські землі відігравали вагоме значення в зміцненні обороноздатності Польської та Литовської держав. Як засвідчують джерельні документи, ще в 1476 р. Казимир IV, враховуючи важливе розташування Львова поблизу ворожих країн, звільнив його від сплати всіх королівських податків. Податкові пільги надавали Львову і наступні польські королі Олександр та Сигізмунд I. Також користувались податковим імунітетом

польських королів київські міщани. Сигізмунд III в 1589 р. звільнив Київ від торговельного мита. За це вони неодноразово отримували матеріальну підтримку з боку українських міщан. Зокрема, львів'яни надавали грошові субсидії на утримання війська, відливали для його потреб гармати⁶³.

Попри історичні претензії на давньоруські землі московськими урядовцями велась напружена дипломатична боротьба. Її метою були спроби домогтись на міжнародній арені офіційного визнання концепції виключності Москви у християнському світі. Основу політичних аргументів склали версії про "богоосвяченість" влади московських правителів та "римське" походження великокнязівської династії. Вже з 1478 р. Іван III почав вживати титул государя, згодом закріплений у формулі "Іоан, божою милістю государ усієї Русі"⁶⁴. Підкреслення його значимості яскраво виявилось у відмові великого князя прийняти королівський титул від імператора Фрідріха III. У 1486 р. послу останнього, Поппелю відомий дипломат Ф. В. Куріцин від імені Івана III оголосив: "...ми божою милістю государі на своїй землі з самого початку... а постанову маємо від Бога"⁶⁵.

Таким чином, викладу генеалогії московських правителів надавалось офіційне значення. Це засвідчила і заява, зроблена в 1489 р. послом при імператорському дворі Юрієм Траханіотом. В ній Іван III проголошувався "великим государем", предки якого були родичами римських імператорів⁶⁶.

Проте, як слушно зауважив вчений української діаспори В. Гришко, з самого початку основну ланку в проблемі "успадкування" ролі і значення Римської імперії становила Україна-Русь. Саме вона стала "найближчим до Москви щаблем, через який Москва спадкує престиж Великого Риму". На його думку, Україна була історичним містком між Московією та Римом. Він пролягав "через Київську Русь і Візантію, через Київ і Константинополь". Іншої дороги до Риму, поза Київською Руссю, Москві в своїй історії не знайти⁶⁷. Певним чином висновки В. Гришка доповнює сучасна українська дослідниця О. Пахльовська. Вона зазначає, що вже в перших київських літописах цілеспрямовано будувалась історична парадигма "Єрусалим-Рим-Константинополь-Київ"⁶⁸.

З падінням у 1453 р. Константинополя великі московські князі активно створювали собі імідж єдиних оборонців православної віри та спадкоємців усіх руських земель. Тому закономірно, що вже

наприкінці XV ст. вони проголосили себе нащадками “київської спадщини”.

Московсько-литовська війна 1487-1494 рр. зафіксувала факт перенесення московськими правителями імперської ідеї з ідеології в практику. Ще з самого початку військових дій політична ситуація складалась для Литви загрозливо. Небезпека полягала в тому, що на бік Москви перейшли зі своїми володіннями князі Белевські, Одоєвські, Мезецькі, Воротинські, Вяземські та інші. За таких умов литовський уряд намагався врегулювати збройний конфлікт мирним шляхом. В 1490 р. в Москву було відправлено посольство Станіслава Петряшкевича. Пропозиції посла звільнити захоплені землі Іван III відхилив, висунувши територіальні претензії на руські князівства, що входили до складу Литовської держави⁷⁴.

Тим часом військово-політичне становище Литви ставало критичним. Це змусило великого литовського князя Олександра розпочати переговори з Московією. Прибуле до Литви в 1493 р. московське посольство поставило вимогу визнати за Іваном III титул “государя всієї Русі”. Литовські правлячі кола добре усвідомлювали, що цей титул офіційно започатковував зазіхання Московії на “київську спадщину”⁷⁵. Вони спробували відхилити домагання послів. Однак заява московських дипломатів про те, що великий князь “вроджений государ всієї Русі”, засвідчила всю глибину конфронтації між Московією та Вільно⁷⁶.

Литовський князь Олександр змушений був зважити на політичні реалії. Використання Іваном III гасла захисника православної віри забезпечило йому підтримку з боку певної частини населення. Опанування релігійним рухом православних Великого князівства Литовського відкривало для Москви необмежені можливості ідеологічного тиску на литовський уряд. За миром 1494 р. Литва визнала за московськими правителями титул “государя всієї Русі” та перехід у їх підданство князів-перебіжчиків. Також була досягнута домовленість про шлюб Олександра з донькою Івана III Оленою⁷⁷. Литовська сторона розраховувала таким шляхом убезпечити себе від нападів Москви. Зовсім інші плани мав Іван III. Він намагався використати Олену Іванівну для підбурювання православних, втручання у внутрішні справи Литви та завоювання “київської спадщини”⁷⁸.

Активна підтримка московським урядом православних магнатів Великого князівства Литовського спричинила початок війни між

Вільно й Московією 1500-1503 рр. Розрив мирних відносин започаткував перехід “з релігійних міркувань” під владу Івана III князів Семена Бельського, Василя Новгород-Сіверського і Семена Стародубського. Однією з причин їх переходу на службу до великого князя було постійне зростання військово-політичного тиску Московії на Литву⁷⁴. М. С. Грушевський вважав, що ці події були інспіровані Московією, яка, використовуючи релігійні мотиви, розпочала війну. Військові поразки литовської армії позначились на подальшому перебігу подій. Литва попросила великого московського князя укласти мирний договір. Іван III погоджувався на мир при умові збереження вже зайнятих територій і передання йому Смоленська, Вітебська, Києва.

Прикриттям загарбницької політики великого князя служила теза “уся Руська земля: Київ, Смоленськ та інші міста... за божою волею наша спадщина від наших предків”. Внаслідок тривалих переговорів сторони підписали в 1503 р. перемир'я на шість років. Згідно нього до складу Московської держави входили Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Стародуб, Гомель “превелика територія з 319 містами і 70 волостями”⁷⁵.

Зауважимо, що вироблена Іосифом Волоцьким концепція влади московських князів над усіма руськими землями склала основу державної політики в українському питанні. Вона спиралась на помилкові уявлення про месіанську роль і силу московського самодержавства. Підбурювання православного населення на промосковські виступи, втручання у внутрішні справи Литви стали пріоритетними напрямками імперської політики Москви. Вважаємо, що використання гасла захисників православної віри стало поштовхом і для наступних московсько-литовських війн 1507-1508рр. та 1512-1522 рр.

Розпочинаючи у 1507 р. військові дії проти Литви, урядові кола Московії головний акцент зробили на підтримку заколоту впливового в середовищі православних магнатів князя М. Глинського. Однак, не отримавши відгуку серед місцевого населення, повстання зазнало краху. Військові невдачі спонукали М. Глинського і його однодумців тікати до Московської держави⁷⁶. У 1508 р. між Вільно і Московією було укладено “вічний мир”.

Проте гострота протистояння не спадала. У 1512 р. воно переросло у нову майже десятирічну війну між Литвою і Московією. Відверто імперіалістичний компонент зовнішньополітичної доктрини простежувався у переговорах

Василя III з австрійським імператором Максиміліаном у 1514 р. Внаслідок заключеного між ними союзного договору було укладено проект територіального поділу Польщі і Литви між Імперією та Московською державою⁷⁷.

Договір 1514 р. став важливим засобом для зміцнення імперських амбіцій політичної верхівки Москви. Вперше на міжнародному рівні визнавались права Московії на “київську спадщину”. Легітимність влади Василя III над давньоруськими землями мав підтвердити його повний титул “цар і великий князь всієї Русі”. Одночасно цей акт засвідчив намагання керівництвом країни піднести авторитет московської династії на міжнародній арені.

Всі ці фактори зумовили подальшу військово-політичну ескалацію Москви. У 1514 р. московська армія взяла Смоленськ, але зазнала нищівної поразки під Оршею. Однак, незважаючи на оршинську катастрофу, військова перевага продовжувала залишатись на боці Москви. Цьому значною мірою сприяла відсутність підтримки Великого князівства Литовського Польською державою. Незважаючи на неодноразові прохання литовського уряду надати військово-матеріальну допомогу у збройному конфлікті з Московією, Польща дотримувалась політичного нейтралітету. Це було зумовлено боротьбою Польської держави з постійними нападами татар та війною із Пруським орденом в 1519 р.⁷⁸. Проте зовнішньополітичні проблеми виникли і в Московській державі. Ускладнення взаємовідносин з Казанню та Кримом змусили Василя III укласти в 1522 р. перемир'я з Литвою. Воно продовжувалось кілька разів і тривало до другої половини XVI ст.

Можна стверджувати, що у військових невдачах Василя III провідну роль відіграло падіння популярності “об'єднавчої” політики Москви. Відсутність масової підтримки з боку місцевого населення зводила нанівець силовий тиск московитів⁷⁹. Його найбільш впливову частину (бояр-шляхту, міщан) більше влаштовували литовські порядки ніж централізаторська, деспотична влада московських правителів. Підтвердженням нашого висновку є антимосковський заколот смоленських міщан 1515 р. Зазначимо, що в ньому активну участь брав місцевий архієпископ Варсофоній. Однак повстання зазнало невдачі. Варсофонія московські урядовці відправили на заслання⁸⁰. Частину заколотників за наказом великого князя було страчено⁸¹. Практично

вся аристократична верхівка смоленської шляхти зазнала репресій і була депортована в Москву⁸².

В умовах активізації загарбницької політики московського уряду провідне місце займало ідеологічне обґрунтування його територіальних зазіхань. У зносинах з Литвою та іншими державами широко використовувалось “Сказание о князьях Владимирских”. Ідеї та висновки, закладені в книзі, наклали значний відбиток на формування офіційної ідеології Москви. На наш погляд, “Сказание о князьях Владимирских” стало актуальним у зв'язку з висуненням “споконвічних прав” московських князів на “київську спадщину”. Цей твір заклав ідейно-теоретичне підґрунтя для дипломатичного прикриття агресивного зовнішньополітичного курсу Москви у Східній Європі. Останні дослідження білоруських вчених називають “Сказание о князьях Владимирских” міфічним постулатом для ідеологічного обґрунтування законності претензій Москви на “київську спадщину”. Його ідеї слугували справі доведення історичної виправданості існування Російської імперії⁸³.

Сформовані іосифлянами ідеї виключності Москви, її правителів та російського православ'я виявилися привабливими для політичної еліти країни. Такі псевдотеорії були черговим доказом особливого призначення Московської держави та аргументом у справі “возз'єднання” навколо неї православних народів. До того ж вони започаткували широкий вибір методів зовнішньої експансії.

Одним з них у боротьбі за українські землі стала канонізація московською митрополією руських мучеників. Вона розглядалась вищими світськими та духовними колами влади, як невід'ємна ланка цілого комплексу заходів, що були спрямовані на підкорення всіх руських земель під егідою Москви.

З цією метою в загальнодержавний пантеон Московського князівства, як один з базових культових центрів, був включений Київ. В політичному аспекті це додатково декларувало давність російської канонізації і спадкоємність Московською державою XV ст. Давньоруської держави X-XI ст.⁸⁴.

В середині XVI ст. до державного пантеону було внесено культ чернігівських святих Михайла Всеволодовича і боярина Федора. Цим актом московська митрополічна кафедра з одного боку недвозначно підкреслила свій протекторат над православним населенням Великого князівства Литовського. З іншого - її дії засвідчили непохитність своєї позиції, окресленої ідеєю єдиної

захисниці православної віри⁸⁵.

Важливу роль в утвердженні самодержавства та імперської ідеології займала суспільно-політична діяльність Івана IV. У 1547р він офіційно вінчався на царство⁸⁶. На думку організаторів цього заходу, царський титул мав юридично затвердити необмеженість верховної влади, піднести міжнародний авторитет московського правителя майже до імператорського рівня, підтвердити легітимність претензій Москви на "київську спадщину".

Московська дипломатія доклала чимало спроб, щоб обґрунтувати "права" Івана IV на новий титул. Головним чином її зусилля спрямовувались на визнання нової титуляції іноземними державами і православними ієрархами. У складеному митрополитом Макарієм "чині вінчання" наголошувалось на "давніх правах" Івана IV на царський вінець⁸⁷. Документальною основою цих тверджень були матеріали "Сказания о князьях Владимирских". У промові Макарія під час коронації Івана IV також простежуються ідеї теорії "Москва-третій Рим" і концепції про московських правителів, як церковно-політичних нащадків візантійських імператорів⁸⁸. Їх особлива роль у православному світі підкреслювалась актом коронації, якому надавалось значення "вселенського церковного діяння"⁸⁹.

Проте ефект вінчання на царство Івана IV був мінімальний і не задовольнив керівництво країни. Лідери європейських країн і православні патріархи в перші роки ніяк не відреагували на цю подію. Їх реакція була викликана не тільки необхідністю з'ясувати формулу титулу "цар". Певним чином на неї вплинули амбітні претензії і завойовницькі наміри московських правителів у Східній Європі. Однак зростаюча загроза з боку Османської держави примусила імператора "Священної римської імперії" і Ватикан не зважати на нову титуляцію і шукати шляхи зближення з Москвою.

Декларативні заяви правлячих кіл Московії про виключну роль московської церкви в християнському світі викликали непорозуміння з вищими ієрархами православного світу. Засоби у його врегулюванні Москва вбачала у наданні грошових субсидій монастирям константинопольської єпархії, моральній підтримці, більш розрахованій на психологічний ефект. православним народам, що перебували під владою Туреччини⁹⁰. За цих умов константинопольський патріарх Іосаф та Вселенський собор східної церкви визнали у 1561 р. царський титул Івана IV⁹¹. Проте

православні ієрархи ухилились від офіційного визначення своєї позиції щодо претензій московської митрополії у християнському світі.

Її статус у ті часи не було змінено. Проте московським царям і церкві було не позичати наполегливості у досягненні поставленої мети. До того ж зростання військової могутності Москви, породжувало сподівання православних ієрархів на її визвольну війну проти турків.

Сприяло Москві і скрутне політичне та фінансове становище православних ієрархів, які неодноразово звертались за грошовою допомогою до московських правителів. Останні скористались ситуацією і шляхом обману і позалаштункових комбінацій домоглись згодом, у 1589 р., висвячення константинопольським патріархом Ієремією московського митрополита Іова на першого російського патріарха⁹².

Водночас Москва домоглась від константинопольської патріархії офіційного схвалення і визнання теорії "Москва - третій Рим". У зв'язку з цим показово є промова Ієремії при утвердженні патріаршества. Звертаючись до царя Федора Івановича, Ієремія проголосив: "Воистину у тобі святий дух перебуває... давній Рим загинув від ересей, другим Римом - Константинополем оволоділи агарянські внуки, безбожні турки, твоє ж велике російське царство, третій Рим, усіх перевершив благочестієм: ти єдиний у всій вселенній іменуєшся християнським царем"⁹³.

Таким чином, беручи до уваги сан промовця, теорія "третього Риму" набувала статусу вселенського значення, характеру справи усіх православних християн. Таке офіційне визнання теорії "третього Риму" сприяло формуванню поглядів православних на Москву, як на керівний і захисний центр⁹⁴. Водночас теорія "третього Риму" сприяла консервації російської релігійної думки, утвердженню у росіяни месіанських поглядів на свою роль у світовій історії.

Урочиста коронація Івана IV була важливою передумовою одноосібної концентрації влади і встановлення авторитарної системи управління в державі. Прямування устрою Московської держави до тоталітаризму сприяло реалізації експансіоністських планів урядових кіл Москви. Єдність поглядів московського уряду, спрямованих на зовнішні завоювання, порушувалась суперечками щодо вибору об'єктів загарбання.

Частина оточення царя на чолі з впливовим на той час Данилом Адашевим виступала за продовження “християнських війн” проти “бусурманських держав”, насамперед Кримського ханства. У 1556-1559 рр. московська армія здійснила розвідувальні військові походи у Крим. Однак вони не досягли поставленої мети і на південних кордонах Москва обмежилась організацією оборони, будівництвом укріплених ліній.

Проте ще раніше інше крило московської панівної верхівки і сам Івана IV виявили прагнення до загарбань у Прибалтиці. Під час переговорів з Литвою у 1550 р. про продовження російсько-литовського перемир'я Москва розпочала підготовку до війни у східнобалтійському регіоні. За вказівкою уряду московський посол Астаф'єв, посилаючись на “Сказание о князьях Владимирских” спробував нав'язати Литві визнання титулу Івана IV “цар всієї Русі”. Також ним висувались претензії російського монарха на “київську спадщину” і Лівонію*⁹⁸.

Посилення позицій прихильників війни у Прибалтиці зумовилось двома факторами: по-перше, здобути вихід до Балтійського моря; по-друге, сподівання підкорити вже освоєні землі меншими зусиллями, ніж війною з Кримом і, можливо, з Туреччиною.

Проте, визначивши Лівонію черговим напрямом агресії, Москва на той час не була зацікавлена у розриві відносин з Литвою. Зосередження московських військ на лівонському кордоні московською дипломатією завуальовувалось пропозиціями укласти спільний договір між Московською державою і Литвою проти Криму. Під час переговорів між Вільно і Москвою в 1558 р. литовські послани висловили сумнів щодо щирості намірів Івана IV. Готовність литовців вирішити мирним шляхом спірні питання перекреслювалась безпечеліційною претензійністю московського уряду відносно лівонських територій⁹⁹.

Російсько-литовські переговори було зірвано. У 1558 р. Москва розпочала Лівонську війну, яка тривала з перервами 25 років (1558-1583 рр.). Перші успіхи російських військ викликали сподівання на

*Лівонія-це з XIII ст. до 1561 р. вся територія Латвії та Естонії, загарбана німецькими хрестоносцями. У середині XVI ст. являла собою конфедеративну державу без єдиної виконавчої влади п'яти духовних князівств (Лівонський орден, Ризьке архієпископство, єпископства Курляндське, Дерптське і Езельвікське). Вона вважалась членом Германської імперії.

легку перемогу і зростання імперських амбіцій. Пропозиції Литви про припинення війни Іваном IV були проігноровані¹⁰⁰.

Тим часом міжнародне становище Москви ускладнювалось. В 1561 р. за Віленським договором володіння Лівонського Ордену перейшли під протекторат Польщі і Литви. Лівонська війна переросла у боротьбу Москви за Східну Прибалтику проти Данії, Польщі, Литви і Швеції. Суттєво змінили військову ситуацію об'єднання Польщі з Литвою за Люблінською унією 1569 р. в єдину державу¹⁰¹, вступ у війну проти Московії Швеції, обрання на польський престол у 1576 р. Стефана Баторія.

Лівонська війна, на нашу думку, з усією повнотою віддзеркалювала як практику, так і ідеологію імперської ідеї московитів. Спроби Москви здійснити значні територіальні загарбання у Прибалтиці зачіпали інтереси багатьох європейських держав. Це викликало активізацію московської дипломатії у виправданні та обґрунтуванні свого зовнішньополітичного курсу. Аргументи для цього вони шукали і наводили з легенди “Сказання о князьях Владимирских”. Імперські ідеї цього твору стали найважливішою складовою дипломатичної ідеології і політики Москви. Хід війни, її військові перипетії, особисті якості Івана IV впливали лише на акценти в діяльності багатьох московських дипломатів.

Треба підкреслити, що завдання виправдати територіальні зазіхання московських правителів виявились дуже складними. Російські дипломати були заручниками особистих амбіцій царя та військових успіхів московського війська. Діяльність московських представників ускладнювалась їх поганою орієнтацією в міжнародному і зовнішньому становищі європейських держав. Особливо яскраво це проявилось у взаємовідносинах Москви з Данією, Швецією та Англією. Зокрема, московський уряд втратив потенційного союзника Данію, яка вела довготривалі війни зі Швецією. В умовах численних збройних конфліктів у прибалтійському регіоні вона могла стати стратегічним партнером Московії. Однак, на прохання датського короля Фрідріха II поступитись Естонією, Іван IV заявив, що ще за часів Ярослава Мудрого вся Лівонська земля “наша”. Така відповідь царя загострила його стосунки з Копенгагеном¹⁰².

Іван IV намагався втягнути у війну на своєму боці Англію. Заради цього цар готовий був одружитися з племінницею королеви

Елизавети Марією Гастінгс і надати великі пільги англійським купцям. Англійська королева не виявила захоплення від шлюбної пропозиції російського царя. Не виключено, що на Британських островах дещо знали про особливості сімейного життя московського правителя¹⁰⁰.

Толерантно ухилився англійський уряд і від створення англо-російського союзу і спільних військових дій у Лівонії. Англія була зацікавлена у розвитку торгівлі з Московією і вважала за доцільне обмежитись лише цим питанням. Така позиція англійців викликала обурення Івана IV. У 1570 р. в листі до Єлизавети цар писав про оманливість її королівського становища. Російський самодержець не міг зрозуміти механізму державного устрою спрямованого на збагачення широких верств населення. На його думку, вищим критерієм влади є одноосібна воля правителя, яка і визначає державні пріоритети країни¹⁰¹. Переговори були перервані.

Марними виявилися сподівання Івана IV відвернути війну зі Швецією. У 1561 р. шведи захопили північну частину Естонії з містом Ревель (Таллін). Вони неодноразово розпочинали бойові дії проти Росії, але безпосередньої участі до 1570 р. у Лівонській війні не брали. Зайнятий Північною семирічною війною (1563-1570 рр.) проти Данії, шведський король Ерік IV вороже ставився до спроб Польщі і Литви включити до свого складу Лівонію.

Тимчасове співпадання інтересів Івана IV та Еріка IV викликало зближення Москви та Стокгольма. Російський цар мав небезпідставні надії на заключення спільного військового союзу. Різко змінив ситуацію державний переворот у Швеції 1568 р. Еріка IV було скинуто з престолу. До влади прийшов його брат Юхан (Юган) III. Він був прихильником шведсько-польського союзу і мав особисті підстави вороже ставитись до Івана IV¹⁰². Закінчивши у 1570 р. Північну війну, Юхан III розпочав військові дії проти Московської держави.

Зміни зовнішньої політики Швеції знайшли своє відображення в офіційному листуванні Івана IV. Насамперед, це виявилось у двох листах 1572 і 1573 рр. до нового шведського короля Юхана III. Відкидаючи будь-який дипломатичний етикет російський монарх називав увесь рід шведських королів “дурисвітами”. Їх низькому “мужицькому роду” протиставлялась “римська” генеалогія московських царів¹⁰³. У листах до Юхана III Іван IV намагався довести “вищість” походження російської царської династії і

переконати короля у “праві” Москви на Лівонську землю. Зазначимо, що Іван IV не обтяжував себе наведенням аргументів на користь своїх зазіхань. Він просто методично твердив: “Лівонська земля наша вотчина”¹⁰⁴.

Ідеологічний догматизм імперської ідеї простежується у політиці російського царя щодо Польсько-Литовської держави. Під час переговорів з дипломатичними представниками цієї країни Іван IV вважав за доцільне підвести історико-правниче підґрунтя для територіальних вимог. Це виглядало, як спроба виправдати свої імперські устремління в очах Європи та звузити коло прихильників Литви і Польщі.

З цією метою, як вже зазначалось, аргументи московський уряд наводив із “Сказания о князьях Владимирских”. Вважаємо, що тенденційна легендарна концепція була перетворена урядовими колами Москви на правничо-ідеологічний офіційний документ. Головне завдання цього твору полягало у вигородженні і виправданні імперської політики Росії. Його основні тези відображені у листах Івана IV та московських бояр до польських королів Сигізмунда II Августа і Стефана Баторія та посадових осіб Польщі і Литви. Вони мали бути сутнісними і вагомими доказами легітимності претензій російського царя на роль “збирача руських земель” і “власних вотчин”.

У зв'язку з цим становлять інтерес і “послання” московських бояр до польського короля Сигізмунда II Августа і великого гетьмана литовського Г. Ходкевича. Підкреслимо, що вони були інспіровані самим царем¹⁰⁵. Цим листам відводилась роль запобіжного заходу на випадок спокусливих звернень польсько-литовського уряду до аристократичної верхівки Московії. Водночас, “послання” стали своєрідним політичним зондажем. Їх мета полягала в обґрунтуванні територіальних претензій царя та підтримки його дій правлячими колами держави.

Чи не найбільшу роль у “дипломатичній війні” Івана IV з польсько-литовським урядом відіграв І.Д.Бельський. Він був одним з лідерів Боярської думи. Ним неодноразово велись переговори з Литвою та Польщею від імені царя. У листі від 2 липня 1567 р. до польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа І. Д. Бельський не тільки нагадав про своє походження з роду Гедиміна. Московський боярин запропонував Сигізмунду II Августу “поступитись Великим князівством

Литовським і руськими землями”¹⁰⁶. У політичному аспекті він обстоював визнання юрисдикції Івана IV над давньоруськими землями литовської діаспори, які стали московськими урядовцями.

Інший боярин М.І.Воротинський у листі (1567 р.) до польського короля твердив, що московські правителі “всі самодержці, починаючи з Августа кесаря”. Тому в знак доброї волі і “братських відносин” Москві слід віддати “Новгород-Литовський, Вітебськ, Мінськ... та інші міста по Дніпру, і всю Волинську та Подільську землю”¹⁰⁷.

Докази для підтвердження божественного походження царської влади і територіальних претензій Московії складають основу послань самого царя. У листі (1577 р.) до одного з керівників польських військ Олександра Полубенського Іван IV виклав цілу історію російського самодержавства.

У річищі легенди “Сказания о князьях Владимирских” після біблійної частини мова йшла про Августа Кесаря, і нібито його нащадків Пруса, Рюрика, Ігоря, Володимира та інших князів до Івана III та Василя III включно. Завершувався історичний екскурс царя тезою про спадкоємність влади московських правителів над прибалтійськими землями¹⁰⁸.

Проте практично уся пропагандистка робота царя зазнала краху. Вона не знайшла відгуку в урядових колах Польщі і Литви. Взявши твердий курс на приєднання до Московії давньоруських земель та Східної Прибалтики, московський уряд віддавав перевагу силовому тиску. У 1577 р. Іван IV, використовуючи складне внутрішнє і зовнішнє становище Речі Посполитої, порушив перемир'я і почав наступ у Прибалтиці. Московська армія захопила майже всі прибалтійські землі, окрім Риги і Ревеля¹⁰⁹.

Тимчасові військові успіхи стали приводом для листа Івана IV головнокомандуючому польсько-литовськими військами у Лівонії Яну Ходкевичу. На наш погляд, вибір царем адресата і час звернення до нього не були випадковістю. Я. Ходкевича розглядали в Москві як прихильника мирних переговорів¹¹⁰. Під тягарем економічних, фінансових і політичних труднощів москвити схилились до підписання мирного договору з поляками на вигідних для себе умовах. Згідно задумів Іван IV Я. Ходкевич, який безпосередньо відчув могутність збройних сил московитів, у 1577 р., мав переконати польського короля в необхідності підписання миру. У листі російський цар також запропонував новий розподіл сфер

впливу. До Речі Посполитої й Московської держави переходили лівонські території, які перебували в зоні окупації їх армій¹¹¹.

Зважаючи на військові успіхи росіян у 1577 р., у січні 1578 р. до Москви прибули польські послы для мирних переговорів. Проте вимоги і амбіції Івана IV виключали можливість укладення мирного договору. Окрім Лівонії, Курляндії і Полоцька, цар вимагав Київ, Канів і Вітебськ. До повного переліку “повернення руських міст” ще з 1564 р. додавались Львів і Галич. Більше того, під час переговорів Іван Грозний заявив, що: “Корона Польська і Велике князівство Литовське наші вотчини”¹¹².

Така позиція підкреслила безперспективність підписання мирного договору з Московією. Водночас, на нашу думку, вона заперечує твердження російської і радянської історіографії про прогресивність зовнішньої політики Івана IV, нарижним каменем якої нібито було вирішення життєво необхідного національного завдання здобуття виходу до Балтійського моря¹¹³.

Успішні військові дії Речі Посполитої і Швеції у 1581 р. змінили розстановку політичних сил у Прибалтиці. Військово-політичне становище Росії ставало дедалі критичнішим. Проте Іван IV ще повністю не усвідомив цього. Він розраховував на суперечки в таборі Стефана Баторія, плекав позбавлені реальних підстав сподівання на підтримку у московсько-польському конфлікті імператора і Папи римського¹¹⁴. Такі розрахунки царя визначили зміст і характер викладу його “Послання польському королю Стефану Баторію” у 1581 р.

Зміна співвідношення сил на міжнародній арені мала б сприяти пошукам компромісного варіанту вирішення конфліктогенних питань з боку Москви. Зацікавленість царя у переговорному процесі повинна б була позначитись на відповідному тоні звернення до польського короля. Проте, як і раніше, Іван IV висував вимогу на “свою споконвічну спадщину” Лівонію. Зокрема, у грамоті 1581 р., він і надалі виявляв зверхність у ставленні до С. Баторія. Іван IV наголошував на тезі, що він “цар по волі Божій”, тим самим зневажливо натякаючи на те, що С. Баторій одержав престол за ухвалою сейму¹¹⁵.

Ізольованій і позбавленій зовнішньої допомоги Московській державі довелось просити миру. Російсько-польські мирні переговори закінчились 2 січня 1582 р. в Запольському Ямі укладенням 10-літнього перемир'я. За його умовами Московія

відмовлялась від Полоцька і Лівонії на користь Речі Посполитої. Польща повинна була повернути захоплені нею прикордонні російські території.

У травні 1583 р. на річці Пльосі росіяни підписали 3-річне перемир'я зі Швецією. Під владу шведів перейшли Ям, Копор'є, Івангород, Нарва і прилегла територія південного узбережжя Фінської затоки.

Закінчення Лівонської війни не принесло бажаного мирного спокою українським землям, що були ареною боротьби та об'єктом територіальних зазіхань сусідніх держав. Їх геополітичне розташування прирікало місцеве населення на подальшу боротьбу за збереження своєї етнічної та культурної окремішності.

Особливо відчутною стала загроза, насамперед, релігійного переслідування українського населення з боку Польщі. Після Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель опинилась під її владою. Під час Лівонської війни уряд Польщі намагався толерантно відноситись до православного населення Південно-Західної Русі. Він забороняв польським службовцям та магнатам втручатись у внутрішні справи київської митрополії¹¹⁶.

Проте після перемоги над Московською державою тиск поляків на релігійні громади українців поступово зростає. Польська шляхта на чолі з римокатолицькими священниками нападає на православні церкви та монастирі¹¹⁷. Свавільні та брутальні дії поляків викликали обурення серед широких кіл українського суспільства. Спроби українців отримати захист у польських королів не давали позитивного результату. Більш того, Сигізмунд III у своїх грамотах до православного населення Речі Посполитої рекомендував йому прийняти католицьку віру¹¹⁸.

Для розуміння характеру зовнішньої політики і практики Московії важливе значення має з'ясування співвідношення політичного і релігійного факторів. Ступінь їх ролі і впливу відображали наміри і дії московських правителів. Як стверджує російський історик С. В. Лур'є, психологічна самоізоляція Москви сприяла утвердженню в країні стереотипу гріховності і оманливості неправославного світу¹¹⁹. Ці переконання підтримувались офіційною церквою, зокрема, публікацією документів на кшталк "Москва-третій Рим". Аналіз офіційного листування Івана IV показав, що ідеологічний підтекст його послань в основних моментах збігався з іосифлянською концепцією. В листах

російського царя ініціатива іосифлянського крила російської православної церкви в питанні "богообраності" влади трансформувалась в офіційну доктрину.

Цей висновок ризиковано поширювати на всю епістолярну спадщину царя. Але тенденція до широкого використання в політичній діяльності Івана IV міфу про виключність російського православ'я не викликає сумнівів. Ряд його листів свідчить про спроби російського самодержця показати себе захисником православної віри, який веде священну боротьбу проти ворогів. Причому, навіть до християн, але не православних, Іван IV ставиться як до зрадників. У листі до А. М. Курбського (1564 р.) цар, виправдовуючи агресію щодо прибалтійських народів, зазначав, що: "як нам відомо, в цих країнах нема християн, крім дрібних церковних слуг і тайних рабів господніх"¹²⁰.

Зазначимо, що це не стало на заваді Івану IV претендувати на своє обрання у 1572 р. на престол католицької Польщі¹²¹, а після відхилення його кандидатури запропонувати польському уряду царевича Федора Івановича¹²².

Ще радикальніше, ніж до католицизму, Іван IV ставився до реформації у Швеції. В листі (1573 р.) до Іогана (Юхана) III він засуджував безбожність шведського короля, руйнування ним латинських храмів, знищення ікон¹²³. Однак зневажливе ставлення до іншої релігії не завадило царю проголосити ще в 1570 р. протестанта Магнуса* лівонським королем, дати згоду на шлюб з ним своєї племінниці Марії Володимирівни за мішаним православно-протестантським обрядом.

Одним з важливих факторів XVI ст., який значною мірою впливав на зовнішню політику держав Центральної та Південно-Східної Європи, була військова загроза з боку Османської імперії. Наступ турків та виснажливі австро-турецькі війни (1532-1533 рр., 1540-1547 рр., 1551-1562 рр., 1566-1568 рр.) склали пряму небезпеку Відню та Італії. Це спонукало імператора і Ватикан до спроб утворення християнської антитурецької коаліції, залучення до неї Московії.

Необхідно також зазначити, що кожна з названих країн мала свої прагматичні державні інтереси. Імператор сподівався на підтримку *Магнус (1540-1583 рр.) датський принц, ставленик російського царя. У 1578р. перейшов на службу до польського короля Стефана Баторія.

Москвою обрання на польський престол Ернста Габсбурга. Ватикан плекав надії на повернення московитів до католицизму. Зі свого боку Іван IV розраховував домогтися визнання територіальних загарбань і своїх "прав" на Лівонію, білоруські та українські землі.

У 1560 р. австрійський імператор Фердинанд I, а в 1566 р. його син імператор Максиміліан II звертались до Москви з проханням припинити війну в Лівонії і розпочати військові дії проти турків. У відповідь православний цар проголосив себе майже захисником католицизму. Він твердив, що причина війни у Прибалтиці не тільки в тому, що Лівонія його вотчина, а у переході лівонців у "Лютерове вчення"¹²⁴. Пропозиція захисту християн від турків московським урядом була відхилена.

Новий період активізації дипломатичних зносин між Іваном IV й імператором та Ватиканом припадає на часи "безкоролів'я" у Польщі. У 1576 р. до Москви прибули послі: від імператора Максиміліана II - Іоган Кобенцель і Даниїл Принц, від папи Григорія III - Антоній Поссевіно. Вони передали прохання імператора "залишити у спокої Лівонію" і підтримати кандидатуру ерцгерцога Ернста Габсбурга у боротьбі за польський престол. За це послі пропонували Івану IV Київ та підтримку Московії з боку християнських держав у боротьбі з турками. При цьому імператор Максиміліан II обіцяв московському монарху "після перемоги над Туреччиною поступитися всіма царствами Грецькими"¹²⁵.

Проте "благовірного охоронця православних" російського царя не зацікавили надто нереальні на той час пропозиції поділу Османської імперії, "реанімації" грецького царства під його владою. У відповідь московська дипломатія запропонувала здійснити розділ Речі Посполитої. Польща переходила австрійському імператору, а Лівонія й Велике князівство Литовське з Києвом ставало складовою частиною Московської держави¹²⁶. Безкомпромісна позиція Івана IV щодо його спадкових "лівонських земель" перекреслила реалізацію цього проекту.

Слід звернути увагу на політику російського царя у загарбаних територіях. Опинившись під час військових дій в зоні окупації Московії, прибалтійське населення зазнало політичного та релігійного гніту. Встановлення своєї влади у Лівонії московський уряд здійснював з допомогою терору, репресій та насильства. Особливо жорстокого переслідування зазнали представники німецької общини протестантського віросповідання. Їх масово

депортували до Московського царства. Військові поразки московитів наприкінці Лівонської війни стали трагедією для німецьких поселень, які в 1578 р. за ініціативою російського духовенства були знищені Іваном IV¹²⁷.

Паралельно з виселенням "лівонців" урядовими колами Москви здійснювалось заселення завойованих територій у Прибалтиці росіянами. Воно було подібним до урядової програми складеної і реалізованої у Новгороді. На захоплених лівонських землях проводилась конфіскація духовних та лицарських володінь. Їх роздавали московським дворянам "за службу"¹²⁸. Одночасно створювались органи адміністративного апарату для управління новоприєднаним краєм, які підпорядковувались Городовому приказу¹²⁹.

Імперська політика російського царизму в Прибалтиці викликала гострий міжнародний резонанс. За підрахунками сучасних дослідниць М. В. Дмитрієвої та Н. Л. Пушкарьової, тільки в Німеччині у другій половині XVI ст. було видано понад 100 книг і брошур. У цих публікаціях висвітлювався перебіг військових дій у Лівонії та політична діяльність Івана IV. Вони були відверто антимосковського спрямування. На думку науковців, така тенденційність пояснюється інформацією у західноєвропейських державах про тоталітарний характер державного устрою у Московському царстві. Внаслідок цього Іван IV справедливо зображувався як "ворог європейського християнства і європейської цивілізації"¹³⁰.

З наведених фактів можна зробити висновок, що агресивний зовнішньополітичний курс Івана Грозного та його оточення суттєво вплинув на формування на Заході стереотипу "російської загрози". Підтвердженням нашої думки може слугувати ідеологічне обґрунтування військових антимосковських походів 1579-1581 рр. Стефана Баторія. Свої дії польський король виправдовував намаганням звільнити росіян від деспотичної тиранії Івана IV та повернути втрачені ними "свободи і права"¹³¹.

Слід зауважити, що імперська зовнішньополітична доктрина не відповідала етнополітичним інтересам самих росіян. Після повалення у 1480р. Москвою ординського ярма та приєднання до Великого князівства Московського земель Північно-Східної Русі були створені передумови зосередження зусиль російського народу у налагодженні економічного життя Московії. Однак це

питання не стало головним для панівного стану Московської держави. Її потенціал було скеровано на відродження "привиду Римської імперії", спроб "врятувати Третій Рим від долі Першого і Другого"¹³².

Майже безперервні, довготривалі війни московських правителів вимагали величезних людських та матеріальних ресурсів. Забезпечення військових компаній необхідним фінансуванням змушувало урядові кола Москви неухильно збільшувати кількість податків. Їх збір великокнязівськими та царськими чиновниками пояснювався населенню країни терміновими видатками казни на державні потреби. Протягом XVI ст. номенклатурний перелік грошових та натуральних податків постійно зростає, водночас уряд намагався їх юридично узаконити.

Зростання податкового гніту в Московській державі призвело до збільшення кількості необроблених земель у центральних районах країни. Вони були залишені селянами, які не витримали нових податкових зборів. У своїх спогадах про службу в російського царя Івана IV, його колишні опричники Таубе і Крузе, звертали увагу на те, "що протягом одного року селянин платив стільки податків, скільки в минулі роки він сплачував за десять років"¹³³. Дж. Флетчер у своїх записах "О государстве Русском" зазначав, що купецтво та селянство "обкладені великими та непосильними податками"¹³⁴. Зменшення посівних площ і міграція сільського населення на окраїни Московії призводили до зростання цін на хліб, занепаду торгівлі та ремесла, зубожіння переважної більшості російського суспільства.

Однак ці негативні явища соціально-економічного життя Московської держави не викликали занепокоєння її правлячих кіл. Для них реалізація ідей "захисту православ'я" та "збирання руських земель" під патронатом "богообраної" Москви була вище нагальної потреби економічного об'єднання величезних територій Північно-Східної Русі.

Особливо різко збільшувалась кількість податків за царювання Івана IV. Цілком буденним явищем стали насильницькі методи при їх збиранні. У платника податків забирали практично все майно. Хто не мав змоги сплатити, зазначений чиновниками, податковий перелік, піддавався катуванням і навіть вбивству. Такі дії московського уряду провокували антифеодальні народні виступи, спонукали селян, міщан, дрібних ремісників до втеч з місць їх

проживання"¹³⁵.

Масові втечі сільського населення, за умов екстенсивного розвитку сільського господарства в Московській державі, призводили до занепаду феодальних, передусім, дворянських помість. Занепокоєні втратою селянських рук дворяни вимагали від верховної влади внесення змін у законодавство країни. Вони виступали за заборону селянських переходів та примусове прикріплення селян до землі. У 1580-1590-х роках московськими самодержцями було видано низку законів, згідно яких селяни юридично закріплювались за одним господарем. Прикріпленими до землі також вважались діти та дружина селянина. Будь-яка спроба залишити свого господаря прирівнювалася до втечі"¹³⁶.

Проте кріпосницьке законодавство московського уряду викликало негативну реакцію народу. Намагаючись втекти від жорстокого феодального гніту селяни, міщани, холопи переселялись в Приуралля, на Дон та Волгу. Об'єктивно це сприяло виникненню в цих регіонах Московії козацтва. Воно було не тільки осередком "свободи та бунту". Козаки проводили самостійну зовнішню політику, яка суттєво ускладнювала міжнародне становище Росії. Так, на Волзі й Дону козацькі загони нападали на татарські улуси. Це викликало незадоволення Османської імперії. Постійні грабунки козаками торговельних караванів перських купців загострювали взаємини Московської держави з Іраном"¹³⁷. Водночас козацькі загони та ватаги розбійників, ядро яких складали холопи і селяни, нападали на помістя дворян, монастирські та боярські вотчини. Це не тільки підривало економічну міць панівного стану, але ще глибше поглиблювало соціальну кризу в російському суспільстві. Спроби московського уряду за допомогою репресій придушити народні виступи закінчувались безрезультатно. Каральні заходи правлячих кіл Москви викликали нові повстання, які на початку XVII ст. вилились у першу селянську війну.

Окрім селянських виступів, широкого поширення в Московській державі набули антиурядові заворушення серед міського населення. Серед них, на наш погляд, насамперед, треба виділити повстання новгородського посаду в 1545 р. Його причиною став додатковий збір коштів з населення Московії для спорядження військового походу на Казанське ханство. На Новгород московські урядовці наклали особливо великий податковий збір. Обурені

свавільними діями московитів новгородці повстали. З тождних причин виступи міщан відбувалися у Новгороді та Пскові в 1547р.¹³⁸. Проте заворушення "посадських людей" були жорстоко придушені центральною владою. Активних учасників повстань стратили, значну частину незадоволених зовнішньою та внутрішньою політикою Івана IV примусово переселили до Москви.

Однак і в самій столиці Російської держави було неспокойно. Збільшення податків, постійна нестача хліба, поширення епідемій, руйнування спричинені нападами татар викликали незадоволення московського населення. У 1584- 1591рр. у Москві відбулось кілька повстань міщан. Налякані народними виступами московські урядовці неодноразово запроваджували у столиці військовий стан.

Кризові явища соціально-економічного життя Московії кінця XVI ст. торкнулись не тільки найбідніших верств її населення. Вони значною мірою зачепили феодальну верхівку країни, особливо дворянство. Служилі люди були найбільше зацікавлені у територіальному зростанні Московської держави. Проте, безперервні військові походи не давали змоги власнику помістя зосередити зусилля на піднятті економічного рівня свого господарства. Повертаючись з війни дворянин ніколи не знав в якому стані його земельний наділ. Досить поширеною для XVI ст. була картина повного занепаду дворянського помістя¹³⁹. Важке економічне становище дворян реально підірвало боєздатність московської армії.

Вищеокреслені труднощі внутрішньополітичного життя Російської держави підсилювали повстання підкорених народів. Наприкінці 70-х років XVI ст. проти колоніальної політики російського царизму повстали казанські татари, марі, черемиси та інші народи Поволжя. Тільки за допомогою багаточисельних військових каральних експедицій московському уряду в 1584-1588рр. вдалося придушити опір "казанських людей". Для попередження майбутніх антиросійських виступів цар Федір Іванович наказав побудувати в Поволжі низку міст-фортець. У них мали проживати виключно росіяни. Це, на думку російських урядовців, мало б посилити військово-стратегічне становище Росії у цьому регіоні. Однак будівництво укріплених військових поселень вимагало нових, незапланованих московською казною видатків.

Імперська амбітність правлячих кіл Москви призвела і до демографічної кризи в Московії. Серед причин різкого скорочення чисельності населення, занепаду міст, ремесла і торгівлі провідне місце займали військові дії, тісно пов'язані з ними царські податки, голод, епідемії. Слід підкреслити, що російські міста і села грабували й руйнували як ворожі армії, так і московські війська. За даними Б.Д. Грекова, перепис населення проведений, в Московській державі в 1582 р. виявив скорочення сільського населення на 40%. Новгород, на думку вченого, втратив 83 % своїх жителів. С.В.Бахрушин вважав, що новгородське населення до 1584 р. зменшилося на 94.5 %, в Коломні до 1578 р. кількість міщан скоротилася на 91.5% . В Можайську, згідно даних 1595-1598 рр. в руїнах лежало 89 % міста¹⁴¹.

Внутрішньополітичним ослабленням Росії скористались її сусіди¹⁴². Намагаючись призупинити експансію Московії у Східній Європі в 1571 р. на Москву напали кримські татари. Столиця Російської держави була повністю зруйнована. В 1584 - 1588 рр. Кримське ханство надавало військову підтримку повсталим казанським татарам¹⁴³. Починаючи з 70-х XVI століття на північні землі Московського царства регулярно нападали шведські війська. Вороже до Московії відносились правлячі кола Речі Посполитої та Османської імперії. Практично на кінець XVI ст. Росія опинилась в повній міжнародній ізоляції, яка у поєднанні з складним внутрішньополітичним становищем поставила її на край втрати власної державності на початку XVII ст.¹⁴⁴.

Таким чином, наприкінці XV-XVI століття імперська ідея стала основним компонентом державної ідеології Москви. Вона склала основу зовнішньополітичної доктрини Московської держави і одночасно передбачали її експансію на Захід й Схід. Основними складовими імперської ідеології в зовнішній політиці Московії стали: "оборона православної віри", визнання легітимності "історичних прав" московських правителів на українські та прибалтійські землі на міжнародній арені. Ці складові займали провідне місце в розбудові концепції релігійного месіанства російського народу. Водночас імперська ідеологія правлячих кіл Москви мала негативні наслідки для етнополітичного розвитку Московської держави. Вона поглибила соціально - економічні протиріччя всередині країни і призвела до загострення її зовнішньополітичних взаємин із сусідніми країнами.

Висновки

Період кінця XV-XVI ст. посідає провідну роль в історії Росії і значною мірою вплинув на її майбутнє. Саме в цей час утворилось і зміцнилось її етнополітичне ядро - централізована Московська держава. Водночас виникли проблеми і протиріччя, властиві як для її власного розвитку, так і взаємин з іншими країнами.

Внаслідок віддаленого географічного розташування від міжнародних торгівельних шляхів головним джерелом стабільного збагачення панівного стану Московії була земля. Однак дефіцит вільних якісних земель у центральних районах Московського князівства спричинив загострення боротьби за її перерозподіл всередині країни. Особливо гостро відчували нестачу землі дворяни - нова генерація служилих людей, що була опорою великих московських князів. "Земельний голод" обумовлював зазіхання дворян на землі церкви і феодальної аристократії у власній державі й сусідніх країнах, формував їх агресивну політику. Зародження самодержавства, значні територіальні загарбання Московії потребували ідеологічного обґрунтування, яке мало б довести історичну легітимність необмеженої влади московських правителів і їх зовнішньополітичних амбіцій. Провідна роль у виробленні такої політичної доктрини належала імперській ідеї. Її головними складовими стали принципи "боговстановленості" влади московських правителів, їх історичних прав на давньоруські та прибалтійські землі, виключному місці Москви та російського православ'я у християнському світі.

Оцінюючи стан наукової розробки теми дослідження, можна зазначити, що імперська ідея в Московській державі вивчена недостатньо, а її вплив на ідеологію та політичну практику правлячих кіл Москви українською історіографією майже не досліджувався. Воно вимагає не лише поглибленого вивчення нових матеріалів, але й критичного переосмислення й об'єктивного прочитання наявних історіографічних праць.

Імперська ідея Москви формувалась у протиборстві двох релігійно-політичних течій російської православної церкви. Проте в умовах середньовіччя ідеологічні концепції духовенства відображали цілком земні, прагматичні інтереси певних соціальних класів та угруповань.

На межі XV-XVI ст. в церковному середовищі виділяється течія "нестяжателів". Вона пропагувала в тогочасному російському

суспільстві повну відмову церкви від нагромадження матеріальних багатств.

Погляди "нестяжателів" знайшли підтримку в особі Івана III, уряд якого відчував гостру потребу у поповненні земельного фонду для облаштування помість служилих людей. В секуляризації монастирських землеволодінь зацікавлене було і боярство. Через свою неспроможність пристосуватися до ринкових умов, які вимагали за активного розвитку товарно-грошових відносин запровадження нових форм ведення господарства, значна кількість боярських сімей розорилась.

Церковних ієрархів не могли не насторожувати секуляризаційні тенденції в Московській державі. Тривога духовенства за долю своїх матеріальних багатств була небезпідставною. Приєднавши у 1478 р. до Москви Новгородську феодальну республіку, Іван III конфіскував більше половини церковного фонду місцевої ієпархії.

Ускладнення взаємовідносин між московськими правителями та офіційною церквою вимагало від останньої ідеологічного обґрунтування збереження власних земель і політичної влади в російському суспільстві. Духовенство намагалось відвернути великих московських князів і дворян від намірів секуляризації церковних земель, переключити їх ініціативу на зовнішню експансію. Цьому задуму російської церкви сприяли зміни релігійної і політичної ситуації на міжнародній арені. Насамперед, заключення між Ватиканом і Константинопольським патріархатом у 1439 р. Флорентійської унії, самостійне і неканонічне запровадження у 1448 р. Москвою власної митрополії, захоплення у 1453 р. турками Константинополя, скинення у 1480 р. Московською державою монголо-татарського ярма, а також її перемогою у боротьбі за панування над північно-східними руськими землями.

Вище окреслені події сприяли появі у тогочасній літературі Московії ідеї про виключну роль Москви, її правителів та російського православ'я у християнському світі. У виробленні зазначеної ідеологічної доктрини вагоме місце належало іосифлянському крилу православної церкви. "Іосифляни" розробили струнку систему месіанських переконань московитів у їх особливій історичній місії. Її головними складовими стала концепція "богобраності" московських государів, ідея збереження ортодоксальної "чистоти" догм православної віри та "захисту" православ'я від зазіхань мусульманських та католицьких держав. У

пропагуванні іосифлянськими ідеологами думки про “боговстановленність” влади правителів Москви значне місце відводилось попередженню та придушенню будь-яких проявів непокори з боку населення країни рішенням правлячих кіл Московії. Вважаємо, що вкорінення у всі сфери суспільного життя Московської держави доктрини народного терпіння та покори рішенням верховної влади негативно вплинуло на розвиток ментальності росіян. Вона сприяла утвердженню в російському суспільстві тоталітарної форми державного устрою і виключала можливість альтернативного етнополітичного розвитку Московії.

“Іосифляни” відстоювали інтереси тих суспільних кіл Москви, які були зацікавлені у збереженні матеріальних багатств церкви, зміцненні самодержавства московських правителів, створенні тісного союзу духовної та світської влади. “Нестяжатели” відображали погляди боярської аристократичної верхівки, яка виступала за ліквідацію церковних земель й розширення для себе пільг та привілеїв.

Московська політична еліта вибрала іосифлянську ідеологічну платформу для подальшого суспільно-політичного розвитку Московії. Це означало внесення коректив у зовнішньополітичну доктрину Московської держави. Пріоритетного завдання у ній набувало зосередження зусиль і енергії народу на зовнішніх завоюваннях.

Обґрунтувати амбітні зовнішньополітичні претензії московських самодержців і російської церкви мали літературні твори в яких уточнювалось місце Москви в історії людства та простежувався родовід її правителів від римських імператорів. Виключна роль у формуванні імперської доктрини Московії належала “Сказанию о князях Владимирских” і теорії “Москва - третій Рим”. У “Сказании о князях Владимирских” не тільки наводилась міфічна антична генеалогія московських правителів, але й обґрунтувались їх “давні права” на українські, білоруські та прибалтійські землі. Створена Філофеем концепція “богообраності” Москви та великих московських князів сприяла зародженню в росіян месіанських переконань згідно яких захист православної віри був їхнім священним обов'язком.

Вже наприкінці XV - першої половини XVI ст. легендарний зміст “Сказання о князях Владимирских” набув статусу державної ідеології Московської держави. Цей твір використовувався

урядовими колами Москви для вироблення імперської зовнішньополітичної доктрини, яка передбачала експансію на Захід і одночасно започаткувала претензії на “київську спадщину”. Здійснюючи територіальні загарбання, московські урядовці намагались їх виправдати посиланнями на зміст “Сказання о князях Владимирских”, який нібито підтверджував їх права на завойовані землі.

Інша важлива складова імперської ідеї - теорія “Москва - третій Рим”. Вперше концепція “III - го Риму”, як невід'ємна складова ідеологічної доктрини Московської держави була офіційно схвалена у 1589 р. під час утворення Московського патріархату. Проте ще раніше, навіть до завершення створення теорії “Москва - третій Рим” Філофеем, “оборона” православних займала помітне місце у політиці правлячих кіл Москви. Іван III і Василь III використовували православну віру для підбурювання православного населення Литви на антиурядові виступи і свої загарбницькі наміри виправдовували гаслами захисту одновірців.

Початок діяльності Івана IV також зазнав впливу теорії “III-го Риму”. Акту його коронації у 1547 р. Москва намагалась надати значення “вселенського церковного діяння”, наголошуючи на ролі царя в “обороні” православної віри. Цілком у дусі гасла захисту християн було здійснено підкорення Казанського і Астраханського ханств Іваном IV. Не був він і категоричним противником війни з “басурманським” Кримом. Зміни в зовнішній політиці Івана IV були викликані невдалими кримськими походами, усвідомленням недостатніх сил для війни з Кримським ханством, і можливо, з Туреччиною. Тому царя не спокусили явно нереальні на той час пропозиції імператора Максиміліана II щодо поділу Османської імперії.

Ми не можемо погодитись з висновками російських і радянських дослідників про те, що теорія “III-го Риму” ніколи не використовувалась правлячими колами Московської держави для ідеологічного обґрунтування їх внутрішньої та зовнішньої політики. І хоча, звичайно, у XVI ст. ідеї “богообраності” Москви, як “центру єднання і визволення” православних не набули відверто месіанського характеру, їх вплив на внутрішньополітичне життя і зовнішньополітичну доктрину Московії був досить відчутним.

Не виключено, що безпосередні автори “Сказання о князях Владимирских” і “III-го Риму” повністю не усвідомлювали і не

передбачали суспільно-політичних наслідків створених ними легенд чи можливостей їх практичного використання. Про те цього не можна сказати ні про керівництво церкви, ні про великих московських князів та царів, які зробили концепції цих творів аргументом і знаряддям у вирішенні як політичних, так і релігійних питань.

Насаджуванню офіційною ідеологією ідей про “богообраність” й історичну місію російського народу та його самодержців мала слугувати поява державних і церковних документів, ряду історичних і історико-літературних праць. Правлячими колами ініціювалось створення “Стоглава”, “Домостроя”, “Великих Четъи-Минеи”, “Степенной книги”, “Летописца начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича” та ін. Вони практично започаткували ідеологічний контроль та жорстку регламентацію особистого життя населення Московської держави. Водночас на сторінках цих творів прославлялась діяльність правителів Москви спрямована на “захист” православної віри у всьому світі.

Особливо жорстокого характеру ідеологічний контроль і політична цензура набули за Івана IV. Його ізоляційна політика, підпорядкована утвердженню тоталітарного єдиномислення всередині країни, призвела до культурного занепаду та науково-технічного відставання Московського царства від західноєвропейських держав.

У нас викликає заперечення панівна в російській та радянській історіографії схема утворення Російської централізованої держави. Згідно її головних положень зовнішня політика московських правителів, направлена на територіальне розширення Московії, мала виключно позитивне значення. Вона нібито відповідала інтересам як російського народу, так і підкорених Москвою країн. Факти політичної історії Московської держави кінця XV-XVI ст. не підтверджують також і твердження російських й радянських вчених про прогресивну роль правителів Москви у “збиранні руських земель”.

Проведений в ході дослідження аналіз зовнішньополітичної діяльності московських самодержців на теренах Східної Європи дає підстави зробити ряд висновків загальноісторичного концептуального характеру.

По-перше, зародження імперської ідеї в Московській державі стало одним із закономірних наслідків її внутрішньополітичного

розвитку, боротьби панівного стану за перерозподіл земельних багатств всередині країни.

По-друге, вимоги визнання “споконвічних прав” московських правителів на руські землі стали тільки приводом для правлячих кіл Москви у завоюванні сусідніх держав.

По-третє, наявні документальні матеріали не підтверджують тези російських та радянських вчених, що широкі торгово-політичні зв'язки руських земель, зокрема Новгородської республіки, із європейськими країнами були виявом “національної зради” Московській державі і становили загрозу православної вірі на теренах Північно-Східної Русі.

По-четверте, підкорення Новгорода мало для Москви велике ідеологічне значення. Іваном III була знищена можливість іншоваріантної, окрім московської, деспотичної форми управління, моделі державного устрою у Північно-Східній Русі.

По-п'яте, процес завоювання Московською державою етнічноруських, прибалтійських територій та країн Поволжя мав цілеспрямований, агресивний характер. Його реалізація в конкретних землях мала певні особливості, однак в цілому вона була покликана забезпечити наділення земельними угіддями московських дворян, ще більше зміцнити позиції російської церкви й правителів Москви на міжнародній арені.

По-шосте, імперська зовнішньополітична доктрина московських правителів отримала підтримку офіційної православної церкви, аристократичної феодальної верхівки та дворян. Водночас, утвердження деспотичного характеру центральної влади виключало можливість для обговорення у вузькому колі політичної еліти Москви альтернативних шляхів у розвитку країни. Навіть несміливі спроби повернути увагу московських правителів окремими представниками феодальної аристократії до вирішення мирними засобами конфліктних зовнішньополітичних проблем жорстоко карались.

Активна реалізація імперської доктрини Московської держави розпочалась за правління Івана III і була продовжена Василем III й Іваном IV. За їх політичної діяльності правлячими колами Москви були вироблені методи та шляхи втілення імперської ідеї у державницьку ідеологію і зовнішньо-політичну практику Московії.

Важливу роль в загарбницькій політиці Москви, щодо

Новгородської республіки, Казанського, Астраханського, Кримського ханств, Литви та Лівонського Ордену відіграло створення у цих державах промосковських партій. Вони мали сприяти посиленню внутрішніх суперечностей у вище окреслених країнах, провокуванню їх населення на антиурядові виступи, утвердженню Московської централізованої моделі правління.

Провідне місце в реалізації московськими правителями імперської доктрини відводилось наданню матеріальної та військової допомоги представникам аристократичної верхівки суміжних держав, які лобювали інтереси Москви. Їх політична діяльність, навіть поразки у спробах захопити владу, використовувались московитами для втручання у внутрішні справи Казані, Криму, Астрахані, Литви, Новгорода.

Принципове значення в імперській політиці Московії займала насильна християнізація ісламського населення підкорених країн Поволжя. Вона проводилась під гаслами священної боротьби проти "басурманства" та месіанської місії російського народу. Відмінною рисою навернення в православ'я поволжських народів була нейтралізація негативного ставлення до Москви її політичної еліти. Вважаємо, що асиміляція та включення до вищого елітарного прошарку Московії татарської знаті відіграла не останню роль в утвердженні азійських принципів самодержавної влади московських правителів.

Вироблена іосифлянами концепція влади московських самодержців над всіма руськими землями склала основу державної політики Москви в підкорені українських та прибалтійських земель. Вона давала змогу її урядовим колам обґрунтувати втручання в внутрішні справи Литви, підбурювати на промосковські виступи православне населення цієї країни. Відверто імперським компонентом зовнішньо-політичної доктрини Москви були неодноразові спроби її правителів укласти міжнародні договори з імператорами "Священної римської імперії" про територіальний поділ Литви та Польщі. Пропозиції литовського, а згодом польського, урядів вирішити спірні територіальні питання мирним шляхом московськими правителями відкидалися.

Невід'ємною складовою імперської політики Московської держави на підкорених землях стало встановлення політичного та релігійного гніту. Жорстокого переслідування зазнавали мусульмани в Поволжі, протестанти в Прибалтиці. Навіть у

приєднаних етнічноруських територіях "об'єднавча" політика Москви викликала опір. Так встановлення деспотичних порядків у Смоленську спричинило повстання місцевого населення проти московської адміністрації. Проте антимосковські виступи на завойованих землях нещадно придушувались Москвою. Окрім, застосування військової сили, російські урядовці широко використовували практику примусового переселення корінного населення у внутрішні райони Московії. Такі дії московського уряду провокували нові виступи підкорених народів, які вдавалось придушити Москві тільки при допомозі каральних військових експедицій.

Отже, використовуючи ідеї "боговстановленості" своєї влади та античного походження московської великокнязівської династії, правителі Москви, ідеологічно обґрунтовували необмеженість самодержавної влади у внутрішньополітичному житті країни. Вони покладали на себе месіанську роль "оборонців та визволителів православних", поборників "чистоти віри", нащадків "київської спадщини" і "збирачів руських земель".

Проте поставлена понад можливості соціально-економічного розвитку та інтереси державності, імперська ідея загострила взаємини Московської держави із сусідніми країнами, заклала підвалини для майбутніх міждержавних та внутрішніх конфліктів. Насамперед, це позначилось на соціально-економічному становищі Московії наприкінці XVI ст. Багаточисельні загарбницькі війни вимагали величезних матеріальних видатків. Вони призводили до посилення податкового гніту, зростання феодалних повинностей. Така урядова політика правлячих кіл Москви викликала справедливе обурення серед широких кіл російського народу.

Селяни та міщани відмовлялись сплачувати податки, втікали з місць проживання, піднімались на збройну боротьбу проти феодалів та великокнязівських чиновників. У відповідь московські правителі ще більше посилювали експлуатацію, яка призводила до зубожіння народних мас, поширення голоду та епідемій, різкого скорочення чисельності населення. Вважаємо, що одним з наслідків майже безперервних війн Московської держави була ціла низка урядових законів наприкінці XVI ст., спрямованих на закріпачення селян. Соціально-економічна криза XVI ст. в Московії супроводжувалась військовими нападами кримських татар, шведських та польсько-литовських військ, повстаннями

підкорених народів.

Таким чином, імперська ідея в Московській державі у досліджуваний період мала негативні наслідки як для російського народу, так і цілої низки країн, що були її сусідами. Імперська ідеологія правлячих кіл Москви не забезпечила вирішення соціально-економічних протиріч всередині країни, а спроба її реалізації в зовнішній політиці призвела до ускладнення міжнародного становища Росії на початку XVII ст.

Список літератури

Вступ

1. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). /Гл. ред. А.М. Прохоров. - Изд. 3-е. - М., 1972. - Т.10. - с. 161.
2. Гатагова Л.С. Империя: идентификация проблемы // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. Г.А. Бордюгова. - М., 1996. - с. 338.
3. Алексеев Ю.Г. Государь всея Руси. - Новосибирск, 1991. - с. 13.
4. Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств. Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. - Минск, 1989. - с. 79-80.

Розділ I

1. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. - Львів, 1999. - с. 7.
2. Полное собрание русских летописей. (Далі - ПСРЛ). - Т.28. - М.-Л., 1963; ПСРЛ-Т.6. - СПб. - 1853; ПСРЛ-Т.8. - СПб. - 1859.
3. Иосафская летопись. - М., 1917.
4. Устюжанский летописный свод (Архангелогордский летописец). / Под ред. К.Н. Сербина. - М.-Л., 1950.
5. ПСРЛ. - Т.8. - СПб., 1859.
6. Псковские летописи / Под ред. А.Н. Насонова. - Вып.2. - М., 1955.
7. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. - М. - Л., 1949.
8. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV начала XVI в. - Т.2. - М., 1958.
9. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. - М.-Л., 1950.
10. Судебники XV-XVI веков. / Под общ. ред. Б.Д. Грекова. - М.-Л., 1952.
11. Послания Иосифа Волоцкого / Подготовка текста Зимина А.А. и Лурье Я.С. - М.-Л., 1959.
12. Дополнения к Актам историческим собранные и изданные Археологической комиссией. - Т.1. - СПб., 1846.
13. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. - М.-Л., 1955.
14. Малинин В. Старец Елиазарова монастыря Филофей и его послания к царю и великому князю Ивану Васильевичу. - К., 1888.

15. Сочинения И. Пересветова. Под общ. ред. Д.С. Лихачева. - М.-Л., 1956.
16. ПСРЛ. - Т.22. - СПб., 1911.
17. ПСРЛ. - Т.13. - М., 1965.
18. Домострой, Сборник / Подготовка текстов В. Колесовой и Т. Рогожниковой. - М., 1991.
19. Послания Ивана Грозного / Подготовка текста Лихачева Д.С. и Лурье Я.С. - М. Л., 1951.
20. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - М., 1988.
21. Горсей Джером. Записки о России XVI начало XVII вв. - М., 1990.
22. Проезжая по Московии (Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов) / Отв. ред. и автор вступительной статьи Н.М. Рогожкин. - М., 1991.
23. История Петра Петрея. Описание великого княжества Русского. - Владимир-на-Клязьме, 1865.
24. Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. ("Московия", "Ливония" и др.). - М., 1983.
25. Сборник Русского исторического общества. - Т. 35. - СПб., 1882.
26. Российский государственный архив древних актов (Далі-РГАДА) - Ф. 199, Оп.1 - Од.зб.127. - Спр. 8, 10, 12, 16.
27. РГАДА. - Ф. 389. - Оп. 3. - Од. зб. 607, 608, 609, 610, 611, 613, 615.
28. РГАДА. - Ф. 79. - Оп. 1. - Без.од.зб.; Оп.2. - Од.зб. 2, 4.
29. РГАДА. - Ф. 52. - Оп. 3. - Од.зб. 1, 2, 3, 4, 5.
30. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии Наук. - Т.1. - СПб., 1841; Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею. - Т.1. - СПб., 1846; Акты исторические собранные и изданные Археографическою комиссиею. - Т.1. - СПб., 1836; Сборник Русского исторического общества. (Далі-Сб.РИО). - Т.35. - СПб., 1882; Сб.РИО. - Т. 41. - СПб., 1884; Сб.РИО. - Т. 53. - СПб., 1887.
31. ПСРЛ. - Т.25. - М. Л., 1949.
32. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. - М.-Л., 1955.
33. ПСРЛ. - Т.22. - СПб., 1911. - с. 440.
34. ПСРЛ. - Т.20. - СПб., 1910-1914. - с. 5.
35. Послания Ивана Грозного С. 10.
36. Дробленкова Н.Ф. Новая повесть о преславном Российском царстве. - М. - Л., 1960. - с. 68, 69, 100..

37. Тимофеев Иван. Временник. - М.-Л., 1951. - с. 10-11, 150.
38. Синописис или краткое описание о начале славенского народа. - СПб., 1810.
39. Еремин И.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. / Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы СССР. - Т. 10 - М.-Л., 1954. - С. 212-224.
40. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии... С. 60.
41. Там само. - с. 72-74.
42. Колобков В.А. Источники рассказа Д.Горсея о России времени Ивана Грозного / В кн.: Россия от Ивана Грозного до Петра Великого. - СПб. - К., 1993. - С. 15-33.
43. Горсей Джером. Записки о России XVI начало XVII вв. - с. 51-52.
44. Проезжая по Московии (Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов)... С. 44, 108, 137.
45. История Петра Петрея. Описание великого княжества Русского... С. 51, 377.
46. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. - Кн. 1. - Ч. 2. - М., 1769. - с. 542-545.
47. Карамзин Н.М. История государства Российского: в 4-х книгах. - Ростов-на-Дону, 1989. - Кн.2. - Т.4-6. - с. 341.
48. Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12-ти томах. - Тула, 1990. - Т.7-9. - с. 34, 167.
49. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Кн.3. - М., 1960. - с. 626, 643-645.
50. Иловайский Д.И. История России. Царская Русь (Московско-царский период. Первая половина или XVI век). - М., 1996. - с. 359.
51. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописании ее главнейших деятелей. Репринтное воспроизведение изд. 1873-1889гг. - Кн.1. - М., 1990. - с. 317.
52. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 2-х книгах. - М., 1989. - Кн. 1. - с. 9.
53. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. Часть первая. - Изд. 5-е. - СПб., 1904. - с. 142-145.
54. Пьпин Н. История русской литературы. - Изд. 4-е. - Т.2. - СПб., 1911. - с. 16-18.
55. Полевой П.Н. История русской словесности с древнейших времен до наших дней. - Изд. 2-е. - Т.1. - СПб., 1903. - с. 168-169.
56. Всеобщая история в четырех томах. Сочинения профессора

- Оскара Гюнтера. - Т.2. - СПб., 1904. - с. 528.
57. Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века. - СПб., 1889. - С. V. 58. Ключевский В.О. Сочинения: В 8-и томах. - М., 1957. - Т.2. - с. 13-14, 27-29, 46-47, 516.
59. Кісь Р. Фінал третього Риму. (Російська ідея на зламі тисячоліть). - Львів, 1998.
60. Платонов С.Ф. Лекции по Русской истории. - Изд. 7 - е. - СПб., 1910. - с. 154-155.
61. Валишевский К. Иван Грозный. Репринтное воспроизведение издания 1912. - М., 1989. - с. 179, 247.
62. Вернадский Г.В. История России: Монголы и Русь. - Москва - Тверь, 1997. - с. 320.
63. Покровский М. Н. Избранные сочинения в четырех книгах. - Кн. 1. - М., 1966. - с. 229, 243, 320.
64. Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий: (Очерки социально-политической истории). - М., 1982. - с. 75.
65. Тихомиров М.Н. Российское государство XV-XVII веков. - М., 1973. - с. 18-23.
66. Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства вторая половина XV века. - М., 1952. - с. 338-339.
67. Будовниц И.У. Русская публицистика XVI века. - М. Л., - 1947; Лурье Я.С. Идеологическая борьба в Русской публицистике конца XV- начала XVI века. - М. - Л., 1960.
68. Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. - Часть 2. - М., 1951. - с. 316.
69. Хорошкевич А.Л. История государственности в публицистике времен централизации / В кн.: Общество и государство феодальной России. - М., 1975. - С. 114-124; Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. - М.-Л., 1955.
70. Казакова Н.А. Проблемы русской общественной мысли конца XV - первой трети XVI вв. в советской историографии // Вопросы истории. - 1987. - №1. - С. 104-113.
71. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12-ти томах. - М., 1996. - Т.2. - с. 132, 138.
72. Масленникова Н.Н. Присоединение Пскова к Русскому централизованному государству. - Л., 1995. - с. 154-158.
73. Алпатов М. Российская историческая мысль и Западная Европа

- XV-XVII вв. - М., 1973. - с. 164-165.
74. Гольдберг А.А. Историко-политические идеи русской книжности XV-XVII веков // История СССР. - 1975. - №4. - С. 70, 76.
75. Гольдберг А.А. К предистории идей. "Москва - третий Рим" / В кн.: Культурное наследие древней Руси. - М., 1976. - с. 48-54.
76. Гольдберг А.А. Историко-политические идеи русской книжности XV-XVII веков // История СССР. - 1975. - №4. - С. 77.
77. Казакова Н.А. Проблемы русской общественной мысли конца XV - первой трети XVI вв. в советской историографии // Вопросы истории. - 1987. - №1. - С. 108.
78. История философии СССР: В 5-ти томах. - Т.1. - М. - 1968. - с. 175.
79. Бахрушин С.В. Научные труды. - Т.2. - М., 1954. - с. 279.
80. Казакова Н.А. и Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV начала XVI века. - М.-Л., 1955.
81. Казакова Н.А. Очерки по истории русской общественной мысли. Первая треть XVI в. - Л., 1970.
82. Греков Б.Д. Краткий очерк истории русского крестьянства. - М., 1958.
83. Буганов В.И. Очерки истории классовой борьбы в России XV-XVIII вв. - М., 1986. - с. 83.
84. Буганов В.И. Россия в XVII столетии. - М., 1989. - с. 119.
85. Шапиро А.Л. Русское крестьянство перед закрепощением (XIV-XVI вв.). - Л., 1987. - с. 225.
86. Бегунов Ю.К. Секуляризация в Европе и Собор 1503 г. в России / В кн.: Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. - М., 1972. - с. 41-47.
87. Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.). - М., 1986.
88. Сахаров А.М. Образование и развитие Российского государства в XIV-XVI вв. - М., 1969.
89. Смирнов И. И. Очерки политической истории Русского государства 30-50-х годов XVI века. - М.-Л., 1958.
90. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. - Вильнюс, 1990. - с. 82.
91. Алексеев Ю.Г. Историческая концепция Русской земли и политическая доктрина централизованного государства / В кн.: Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы идеологии и культуры. - Л., 1987. - с. 151.
92. Скрынников Р.Г. Великий государь Иван Васильевич Грозный: В

- 2-х томах. - Т. 1 - Смоленск, 1996. - с. 92-93.
93. Геллер М. История Российской империи. - Т. 1. - М., 1997.
- Кожин В. История Руси и Русского слова. - М., 1999.
- Лукин П.В. Представление о царе и царской власти в сочинениях инока Герасима Фирсова о митрополите Филиппе Кольчеге и Иване Грозном // Вестник Московского университета. - 1997. - № 4. - С. 85 - 103; Наместников А.В. Православие и современность: полемика архимандрита Феодора (А.М. Бухарева) и В.И. Аскочевского // Вест. Москов. ун-та. - 1999. - № 6. - С. 41-48.
- Игрицкий Ю.И. Меняющаяся Россия как предмет концептуального анализа // Отечественная история. - 1998. - № 1. - С. 3-23; Заичкин И.А., Пушкарев И.И. Русская история: популярный очерк IX - середина XVII вв. - М., 1992; Лурье С.В. От древнего Рима до России XV века преемственность имперской традиции // Общественные науки и современность. - 1997. - № 4. - С. 116-132; Филюшкин И. Термины "царь" и "царство" на Руси // Вопросы истории. - 1997. - № 8. - С. 38-57; Юрганов А. Л. У истоков деспотизма / В кн.: История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX веков. - М., 1991. - С. 31-48; Юрганов А.Л. Символ Русского государства и средневековое сознание // Вопросы истории. - 1997. - № 8. - С. 118-132.
94. Государство Российское : власть и общество. С древнейших времен до наших дней. Сборник документов. Учебное пособие / Сост. В.С. Шульгин, Н.И. Цымбаев, Л.С. Леонова / Под ред. Ю.С. Кукушкина. - М., 1996; Черкасов П., Чернышевский Д. История императорской России от Петра Великого до Николая II. - М., 1994; Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. Справочник. - Вып. 1. - М., 1995.
95. Похлебкин В.В. Вказана праця. - С. 148.
96. Черкасов П., Чернышевский Д. Вказана праця. - С. 41.
97. Политическая история Россия-СССР-Российская Федерация: В 2-х томах. - М., 1996. - Т. 1. - С. 39.
98. Государство Российское : власть и общество... С. 7.
99. Филюшкин И. Термины "царь" и "царство" на Руси... С. 144.
100. Лурье С.В. От древнего Рима до России XV века преемственность имперской традиции... С. 129-130.
101. Лукин П.В. Представление о царе и царской власти в сочинениях инока Герасима Фирсова о митрополите Филиппе Кольчеге и Иване Грозном... С. 92.

102. Наместников А.В. Православие и современность: полемика архимандрита Феодора (А.М. Бухарева) и В.И. Аскочевского... С. 44-45; Салтыков А. Русское православие и духовное возрождение нации // Кентавр. - 1993. - № 2. - С. 39.
103. Синицына Н.В. "Третий Рим". Истоки и эволюция русской средневековой концепции (в XV-XVI вв.). - М., 1998. - с. 60, 243.
104. Виленда И.В. Идея самобытности России в исторической концепции евразийцев // Вест. Москов. ун-та. - 1998. - № 1. - С. 36-39.
105. Геллер М. Вказана праця. - С. 207.
106. На стыке континентов и цивилизаций. (Из опыта образования и распада империй X-XVI вв.). - М., 1996. - с. 622-623.
107. Игрицкий Ю.И. Меняющаяся Россия как предмет концептуального анализа... С. 19.
108. Россия на пороге XXI века. (Современные проблемы национально-государственного строительства Р.Ф.). - М., 1996. - с. 12, 139.
109. Россия на пороге XXI века... С. 43.
110. Заичкин И.А., Пушкарев И.И. Вказана праця. - С. 241-242.
111. Юрганов А.Л. Символ Русского государства и средневековое сознание... С. 128.
112. Кожин В. История Руси и Русского слова. - М., 1999. - с. 30-32, 70-71.
113. Історія Русів. - К., 1991. - с. 22, 183.
114. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-и томах: У 12-и книгах. - Т. IV - К., - 1993. - с. 275-290.
115. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т. 1. - К., 1991. - с. 108-109.
116. Історія Української РСР : У 8-ми томах. - Т. 1. - К., 1979. - с. 60-68.
117. Мишко Д.І. Україно-російські зв'язки в XIV-XVI ст. - К., 1959. - с. 47.
118. Пахльовська О. Симбіоз культури та ідеологія в Україні XVII ст. / В кн. Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи. Матеріали I-го україно-італійського симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. - Київ Венеція, 1996. - с. 86.
119. Казаков О.О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. - К., 1998. - с. 39.
120. Кісь Р. Фінал третього Риму. (Російська ідея на зламі тисячоліть)... С. 40, 78-79.
121. Отглобин О. Українська церковна історіографія // Український історик. - 1969. - № 4. - С. 38-42.

122. Оглобин О. Московська теорія III Риму в XV-XVII ст.-Мюнхен, 1951.-с. 5, 6, 12.
123. Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії.-Мюнхен, 1952.-с. 7, 12.
124. Гришко В. Історико - правне підґрунтя теорії III Риму. - Мюнхен, -1953.-с.11, 70.
125. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч. - Мюнхен, 1952; Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми, й історична тяглість / Під ред. В. Ковтуна. -Дрогобич, 1996.
126. Субтельний О. Україна: історія/ Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст.ст. С.В.Кульчинського.- 2-е вид.-К., 1992.-с. 76-78.
127. Хон Ван Сук. Влияние исторических традиций на внешнюю политику России в Азии//Восток. Афро-Азиатское общество: история и современность.-1988.-№5.-С. 88, 92.
128. Андрусевич А. Міт Росії. Москва-третій Рим // І.- 1996. - №7.- С. 78.
129. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П.Тарашук, О.Коваленко.-К., 2000.-с. 478.
130. Там само.-с. 481.

Розділ II

1. Покровский Н.Н. Актовые источники по истории чернослободной России XIV-начала XVI в.-Новосибирск, 1973.- с. 6.
2. Ульяновський В.І. Росія на початку смути XVII століття: нова концепція: Доп. На здобуття наук. ступ. док. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. - К.,1995.-с. 34.
3. Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси // История СССР. - 1991. - №4. - С. 54-62.
4. Будовниц И.У. Русская публицистика XVI века. - М.-Л., 1947.- с. 15.
5. РГАДА.-Ф. 281.- Оп.1.- Од.зб., 7943.- Арк.1.
6. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. -М.-Л., 1950.-с. 337.
7. Акты Русского государства 1505-1526 гг. - М., 1975. - №563, 624.
8. РГАДА.-Ф. 281.-Оп.1.- Од.зб., 9770.- Арк.1.

9. Шапиро А.Л. Русское крестьянство перед закрепощением (XIV-XVI вв.). - Л., 1987. - с. 228.
10. Акты феодального землевладения и хозяйства XIV-XVI веков-Т.1.-М.,1951.- №114.
11. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV начала XVI в. - Т.1.- М.,1952.- №61, 571.
12. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV -начала XVI в. - Т.2.- М., 1958.-№394.
13. РГАДА.-Ф. 1192.-Оп.1.- Од.зб., 133.- Арк.1.
14. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV начала XVI в. - Т.2.- М., 1958.-№481.
15. Бутейко В.В. Мордвинцев В.М. Грани духовного поиска: Стригольники (Мировоззрение времени перемен). -К., 1991. -с. 13.
16. ПСРЛ.- Т.4.- Вып.2. - Л., 1925.-с. 72.
17. Казакова Н.А. и Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV начала XVI века. - М.-Л., 1955.-с. 232, 234.
18. Там само.-с. 43.
19. Там само.-с. 377.
20. Там само.-с. 381-382.
21. Будовниц И.У. Вказана праця.-с. 72.
22. Там само.-с. 74.
23. Скрынников Р.Г. Государство и церковь на Руси XIV-XVI вв.-Новосибирск, 1991.-с. 95-98.
24. Плигузов А.И. О размерах церковного землевладения в России XVI века //История СССР.-1988.-№2.- С. 157.
25. Геллер М. История Российской империи. - Т.1. - М., 1997. - с.153.
26. Лурье С.В. От древнего Рима до России XV века преемственность имперской традиции // Общественные науки и современность. - 1997. - №4. - С.129-130.
27. Хорошкевич А.Л. История государственности в публицистике времен централизации / В кн.: Общество и государство феодальной России. - М., 1975. - С. 114-124.
28. История русской литературы. Литература 1220-х-1580-х гг.-Т.2.- Ч.1.-М.-Л., 1946.-с.310.
29. Никольский Н.М. История русской церкви. -М., 1983.- с. 94-102.
30. Послания Иосифа Волоцкого / Подготовка текста Зиминой А.А. и Лурье Я.С. -М.- Л., 1959.-с. 229-230, 184.
31. Там само.-с. 185.
32. Никольский Н.М. Вказана праця.-с. 103.

33. Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века.-СПб., 1889.-с. 103;
34. ПСРЛ.- Т.6.-с. 264.
35. Там само.- Т.6.-с. 264.
36. Там само.- Т.6.-с. 280.
37. Там само.- Т.6.-с. 542.
38. Будовниц И.У. Вказана праця.-с. 121.
39. РГАДА.-Ф. 199 - Оп.1.- Од.зб., 127.- Арк.9.
40. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией Академии Наук.-Т.1.-СПб., 1841.- №172.
41. ПСРЛ.- Т.13.-М., 1965.-с. 270.
42. Акты феодального землевладения и хозяйства XIV-XVI веков Т.1...№162.
43. Акты Русского государства 1505-1526 гг...№217.
44. История русской литературы. Литература 1220-х-1580-х гг...С.317.
45. Зимин А.А. Крупная феодальная вотчина и социально - политическая борьба в России (конец XV-XVI в.).-М., 1977.-с. 262.
46. Русское православие: веки истории / Науч. ред. А.И. Клибанов.- М., 1989.- с. 108.
47. Зимин А.А. Россия на пороге нового времени: (Очерки политической истории России первой трети XVII в.). - М., 1972.-с.335.
48. Казакова Н.А. и Лурье Я.С. Вказана праця.-с. 191.
49. Чичуров И.С. К вопросу о формировании идеологии господствующего класса древней Руси в конце XV-XVI в. / В кн.: Общество и государство феодальной России - М., 1975.- С.125-128.
50. Малинин В. Старец Елиазарова монастыря Филофей и его послания к царю и великому князю Ивану Васильевичу ...С.32-33.
51. Там само.-с. 13.
52. Там само.-с. 37.
53. Там само.-с. 11.
54. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских ...С. 196.
55. Лурье Я.С. Идеологическая борьба в Русской публицистике конца XV- начала XVI века...С. 488-491.
56. Дмитриева Р.П. Вказана праця.-с. 91, 155.

57. Чичуров И.С. Вказана праця.-с. 134.
58. Дмитриева Р.П. Вказана праця.-с. 171-175.
59. РГАДА.-Ф. 156 - Оп.1.- Од.зб., 133.- Арк.1-4.
60. Дунаев Б.И. Пр. Максим Грек и греческая идея на Руси в XVII веке.- М., 1916.- с. 6.
61. Ржига В.Ф. Максим Грек как публицист // Труды Отдела древнерусской литературы. Института русской литературы АН СССР.- М. Л., 1934.-Т.1.- С.111-116.
62. Там само.-с. 112-113.
63. Там само.-с. 114-116.
64. Казакова Н.А. Очерки по истории русской общественной мысли. Первая треть XVI в. - Л., 1970.-с. 218.
65. Сочинения И. Пересветова / Под общ. ред. Д.С. Лихачева.- М. - Л., 1956.-с. 4-15.
66. Там само.-с. 172.
67. Там само.-с. 340.
68. Там само.-с. 189.
69. Там само.-с. 175-179.
70. Там само.-с. 178.
71. Там само.-с. 182.
72. Там само.-с. 161, 176.
73. Там само.-с. 175, 187.
74. Там само.-с. 175, 191-192.
75. Сахаров А.М. Образование и развитие Российского государства в XIV-XVI вв.-М., 1969.-с. 76.
76. Сочинения И. Пересветова...С. 190, 192.
77. Словарь книжников и книжности Древней Руси:(В 3-х вып.) / Отв. ред. Д.С.Лихачев.-Л., 1987.-Вып.1.-с. 494.
78. Будовниц И.У. Вказана праця.-с. 283.
79. Сказания князя Курбского.- Изд-е 3-е.- СПб.,1868.-с. 41, 55, 56.
80. Филлюшкин И. Андрей Михайлович Курбский // Вопросы истории. - 1999. - №1.-С. 84.
81. Домострой, Сборник / Подготовка текстов В. Колесовой и Т. Рогожниковой. - М., 1991.
82. Там само.-с. 26.
83. Там само.-с. 27.
84. Смирнов И.И. Очерки политической истории Русского государства 30-50-х годов XVI века...С. 244.
85. Дополнения к Актам историческим собранные и изданные

- Археографическою комиссию. - Т.1. - СПб., 1846. - № 39, 40.
 86. Там само. - № 39, 40.
 87. ПСРЛ. - Т.13. - с. 142.
 88. Там само. - с. 143.
 89. Там само. - с. 157.
 90. Зимин А.А. Пересветов и его современники: Очерки по истории Русской общественно-политической мысли в середине XVI века. - М., 1958. - с. 75.
 91. ПСРЛ. - Т.13. - с. 195.
 92. Там само. - с. 196.
 93. На стыке континентов и цивилизаций... С. 622.
 94. Акты исторические собранные и изданные Археографическою комиссию. - Т.1. - с. 159, 160.
 95. Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.). - М., 1986. - с. 179
 96. ПСРЛ. - Т.29. - с. 233.
 97. Хорошев А.С. Вказана праця. - с. 179.
 98. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии Наук. - Т.1... №241.
 99. Там само. - с. 261.
 100. ПСРЛ. - Т.12. - с. 112.
 101. ПСРЛ. - Т.8. - с. 152, 157.
 102. ПСРЛ. - Т.6. - с. 209, 215.
 103. Сб.РИО. - Т.35. - СПб., 1882. - с. 71-78.
 104. ПСРЛ. - Т.6. - с. 39, 240; ПСРЛ. - Т.12. - с. 114.
 105. ПСРЛ. - Т.7. - с. 226; ПСРЛ. - Т.12. - с. 114.
 106. Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV-XV веков. - Часть 2. - М., 1951. - с. 306, 316.
 107. Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий: (Очерки социально-политической истории)... С. 177; Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства вторая половина XV века... С. 374.
 108. Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографическою комиссию - Т.1. - СПб., 1846. - с. 308.
 109. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии Наук. - Т.1... С. 141-143.

110. Буганов В.И., Богданов А.П. Бунтари и правдоискатели в русской православной церкви. - М., 1991. - с. 93, 108.
 111. Носов Н.Е. Становление сословно-представительных учреждений в России. - Л., 1969. - с. 121.
 112. Домострой, Сборник... С. 198.
 113. Там само. - с. 199.
 114. История русской литературы X-XVII веков / Под ред. Д.С.Лихачева. - М., 1987. - с. 292.
 115. Копанев О.І., Маньков А. Г., Носов М. Е. Нариси з історії СРСР кінець XV-початок XVII століть. - К 1959. - с. 172-173.
 116. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. - М., 1986. - с. 95.
 117. Россия на пороге XXI века. (Современные проблемы национально-государственного строительства РФ)... С. 139.
 118. Ключевский В.О. Сочинения: В 8-и томах. - Т.2. - М., 1957. - с. 196.
 119. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991. - с. 147.
 120. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским / Подгот. текста Я.С.Лурье и Ю.Д.Рыкова. - М., 1981. - С. 12-14.
 121. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века... С. 31.
 122. Там само. - с. 41.
 123. Там само. - с. 35-36.
 124. Москва державная: Хроника год за годом / Состав., авторский текст А.Ю.Карпова. - М., 1996. - с. 134.
 125. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 2-х книгах... С. 20.
 126. История русского искусства / Под общей редакцией академика И.Э.Грабаря. - Т.3. - М., 1955. - с. 238-239, 328, 442, 463.
 127. История русской литературы. Литература 1220-х-1580-х гг. - Т.2. - Ч. 1. - М.-Л., 1946. - с. 429.
 128. Русское православие: веки истории / Науч. ред. А.И.Клибанов. - М., 1989. - с. 108.
 129. История русской литературы / Под ред. Прив.-доц. Е.В.Аничкова, проф. А.К.Бородина и проф. Д.Н.Овсянко-Куликовского. - Т.1. - М., 1908. - с. 134.
 130. Соколов Ю.М. Русский фольклор. - М., 1938. - с. 263.

Розділ III

1. Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках. Очерки социально-экономической и

- политической истории Руси. - М., 1960; Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства вторая половина XV века. - М., 1952.
2. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. - М. - Л., 1949. - с.55-129.
 3. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. - М. - Л., 1949. - с.132.
 4. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. - М. - Л., 1949. - с. 130.
 5. Думин С.В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское / В кн.: История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX в.в. - М., 1991. - С. 120.
 6. Етнографические и библиографические очерки из всеобщей русской истории. -СПб., 1873. -с. 204.
 7. Псковские летописи / Под ред. А.Н. Насонова. - Вып.2. -М., 1955. - с. 57; ПСРЛ. -Т.28. -М. -Л., 1963. - с. 227-231.
 8. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12-ти томах.-М., 1966. -Т.2. -с. 119-120.
 9. Зимин А.А. Витязь на распутье. -М., 1991. - с. 209-210.
 10. Казакова Н.А. и Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV начала XVI века. - М.-Л., 1955. -с. 20-21.
 11. Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий: (Очерки социально-политической истории.). -М., 1982. - с. 81.
 12. Геллер М. История Российской империи. - Т.1. - М., 1997. - с. 146.
 13. Мальгин А.В. Россия и русские: опыт Крыма // Отечественная история. - 1999. - №2. -С. 136.
 14. Хорошкевич А.Л. Русь и Крым после падения ордынского ига: динамика трибутарных отношений // Отечественная история. - 1999. - №4. -С. 7.
 15. ПСРЛ. - Т.6. -с. 238-239; ПСРЛ. -Т.8. -с. 218; ПСРЛ. -Т.12. -с. 230; ПСРЛ. - Т.28. -с. 154.
 16. Базилевич К.В. Вказана праця. -с. 387.
 17. ПСРЛ. - Т.8. -с. 231.
 18. Базилевич К.В. Вказана праця. -с. 396.
 19. ПСРЛ. - Т.4. - Вып.2. -с. 265.
 20. ПСРЛ. - Т.8. -с. 152.
 21. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. -Кн.1. -СПб., 1889. -с. 1416.
 22. Устюжанский летописный свод (Архангелогордский летописец) / Под ред. К.Н. Сербина. - М.-Л., 1950. -с. 95-96; ПСРЛ. - Т.24. - Пг., 1921. -с. 236.
 23. ПСРЛ. - Т.8. -с. 217.

24. ПСРЛ. - Т.6. -с. 238.
25. Базилевич К.В. Вказана праця. -с. 205, 400.
26. Смирнов И.И. Восточная политика Василия III/В кн.: Исторические записки. - Кн.27. -М., 1948. -С. 18.
27. Сб.РиО. - Т. 41. -СПб., 1884. -с. 240, 251.
28. ПСРЛ. - Т.28. -с. 338.
29. ПСРЛ. - Т.4. - Вып.2. - Л., 1925. -с. 535.
30. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций...С. 116.
31. История СССР с древнейших времен до наших дней...С. 174-176.
32. Дополнения к Актам историческим собранные и изданные Археологической комиссией. - Т.1. -СПб. -...№97.
33. На стыке континентов и цивилизаций...С. 622.
34. Тихомиров М.Н. Российское государство XV-XVII веков. -М., 1973. -с. 91, 115.
35. Геллер М. Вказана праця. -с. 204.
36. Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. К. Аймерхамера, Г. Бордюгова. -М., 1999. - с. 132-136.
37. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций...С. 118-119.
38. Виноградов А.В. Крымские ханы в XVI веке // Отечественная история. - 1999. - №2. -С. 60.
39. ПСРЛ. - Т.8. -с. 205.
40. Сб.РиО. - Т. 41. - СПб., 1884. -с. 152, 196, 268, 352.
41. Хорошкевич А.Л. Русь и Крым после падения ордынского ига: динамика трибутарных отношений // Отечественная история. - 1999. - №4. -С. 79.
42. ПСРЛ. - Т.6. -с. 51, 244.
43. Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий...С. 173.
44. Казанская история / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. -М.-Л., 1954. -с. 84.
45. Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12-ти томах. - Тула, 1990. - Т. 7-9. -с. 418.
46. ПСРЛ. - Т.13. -с. 37, 43.
47. РДАДА. - Ф.123. - Оп. 1. - Од.зб.6. -Арк. 16.
48. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической экспедицией Академии Наук. - Т.1 - №172.

49. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. - М.- Л., 1948. -с. 18.
50. Там само. -с. 12-27.
51. Проніна Н.М. Народи Росії в антифеодальних рухах XVII століття : Автореф. дис... канд.іст.наук: 07.00.03 / Київ. Держ.ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1995. -с. 11.
52. Новосельский А.А. Названа праця. -с. 35.
53. ПСРЛ. - Т.14.-с. 52.
54. ПСРЛ. - Т.13.-с. 392, 400.
55. ПСРЛ. - Т.14.-с. 10, 41.
56. Історія України: нове бачення: У 2-х томах / Під ред. В.А.Смоля. -К., 1995. -Т.1.-350 С.
57. Мейендорф И.Ф. Флорентийский собор: причины исторической неудачи // Византийский временник. - Т.52. -М., 1991. -с. 98.
58. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі ЦДІА України у м. Києві). - Ф. 1407-Оп.3. - Од.зб. 13. -Арк.1-2.
59. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (Далі ЦДІА України у м. Львові). -Ф.52-Оп.1.-Од.зб.64а.-Арк.1; Ф. 132- Оп.1.Од.зб.21.-Арк.1; Оп. 1.Од. 3б. 222.-Арк. 1-2.
60. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233 - 1799 рр. - К., 1972.-с. 188.
61. М'яло Г. Московський імперіалізм і його агресивність (історичний перегляд від 1169-го до 1920-го року) // Визвольний шлях. -Кн. 11-12. -С.730-760.
62. Русіна О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці к. XV - поч. XVII ст. // Укр. іст. журн.- 1996.- №4.- С. 68-82.
63. Каталог пергаментних документів...С. 129-136, 155, 232-233; ЦДІА України у м. Львові : Ф. 132-Оп.1.-Од.зб.16.-Арк. 1; Оп.1.-Од.зб.18.-Арк. 1; Оп.1.-Од.зб.21.-Арк. 1-2.
64. РГАДА. - Ф. 166. -Оп.1.-Од. зб. 2.-Арк. 2.
65. Памятники дипломатических отношений древней России с державами иностранными. -Т.1-СПб., 1851.-с. 17-18.
66. Там само.- с. 17-18.
67. Гришко В. Історико - правне підґрунтя теорії III Риму. - Мюнхен, 1953.-с. 11.
68. Пахльовська О. Симбіоз культури та ідеологія в Україні XVII ст. / В кн. Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи. Матеріали I-го україно-італійського симпозиуму 13-16 вересня 1994 р.-Київ-

- Венеція. - 1996.-С. 86.
69. Казаков О.О. Московсько-литовська боротьба за давньоруські землі в кінці XV- на початку XVI ст.: Автореф. дис... канд.іст.наук: 07.00.02/ Запоріж. Держ.ун-т.- Запоріжжя, 1998. -с. 11.
70. Думин С.В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское...С. 84.
71. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-и томах: У 12-и книгах.-Т.ІV-К., 1993.-с. 276.
72. Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею - Т.1.- СПб., 1846.- №114.
73. Там само.-№116, 136.
74. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888.-с. 97.
75. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-и томах: У 12-и книгах.-Т.ІV.-с. 280.
76. Зимин А.А. Россия на пороге нового времени:(Очерки политической истории России первой трети XVII в.). - М., 1972.- с. 90.
77. ПСРЛ. - Т.6. -с. 253.
78. ЦДІА України у м. Києві.- Ф. 1407 - Оп.3.- Од.зб.25.-Арк.12; Оп. 3.-Од. 3б. 26.-Арк. 1-1 зв.
79. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений к. XV- первой трети XVI века. -М., 1995.- с. 229.
80. Псковские летописи...С. 260.
81. Устюжанский летописный свод...С.106.
82. ПСРЛ. - Т.17. - СПб., 1907.-с. 403-404; Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии Наук. -Т.1.- №223.
83. Шевченко Н.В. Білорусько-литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Укр. іст. журн.- 1997. -№1.-С. 56.
84. Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.)...С. 171.
85. Харишин М.В. Київська митрополія другої половини XVI-XVII століть: історико-політичний аналіз: Автореф. дис... канд. іст. наук:07.00.02/: Київ. Держ.ун-т. ім. Тараса Шевченка.- К., 1995.- с.16; Чальцева О.М. Роль руської православної церкви в національному відродженні південних слов'ян : Автореф. дис...

- канд. іст. наук: 07.00.02 / Донецьк. Держ. ун-т. Донецьк, 1999.-с. 18.
86. РГАДА.- Ф. 1192.- Оп. 1.- Од.зб. 133.- Арк. 1-3.
87. Дополнения к Актам историческим собранные и изданные Археографическою комиссию. - Т.1... №39.
88. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских... С. 116.
89. Ключевский В.О. Сочинения: В 8-и томах. -Т.2. - М., 1957. -с. 125.
90. РГАДА.- Ф.52.- Оп. 3.- Од.зб. 3.- Арк. 1; Оп. 3.- Од.зб. 2.- Арк. 1; Оп. 3.- Од.зб. 5.- Арк. 1-2.
91. РГАДА.- Ф.52.- Оп. 3.- Од.зб. 4.- Арк. 1-1 зв.
92. Платонов С.Ф. Лекции по Русской истории.-Изд. 7-е. СПб., 1910.-с. 175.
93. Ключевский В.О. Вказана праця.-с. 293.
94. Успенский Б.А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление).- М., 1998.- с. 88.
95. Лурье Я.С. Вопросы внешней и внутренней политики Ивана IV / В кн.: Послания Ивана Грозного. - М.-Л., 1951. -С. 485.
96. Соловьев С.М. История России с древнейших времен.-Кн.3.- М., 1960.-с. 500.
97. Там само.-с. 502.
98. Шама О.І. Польсько-литовська унія та інкорпорація українських земель до королівства Польського на Люблінському сеймі 1569 року : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН Ін-т історії України. -К., 1996.-с. 14.
99. Соловьев С.М. История России с древнейших времен... С. 492.
100. Дружини Івана Грозного // Дніпро. - 1993.- № 7-9.- С. 184-221.
101. Послания Ивана Грозного... С. 332-333, 616.
102. Там само.-с. 620, 497, 500.
103. Там само.-с. 335, 337, 342, 346.
104. Там само.-с. 338-341, 350.
105. РГАДА.- Ф.389.- Оп. 3.- Од.зб. 608.- Арк. 81-85; Оп. 3.- Од.зб. 611.- Арк. 108.
106. Послания Ивана Грозного... С. 420, 421.
107. Там само.-с. 432.
108. Там само.-с. 374, 378, 379.
109. Королук В.Д. Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства во второй половине XVI в. - М., 1954.- с. 96.
110. Послания Ивана Грозного... С. 650-651.

111. Там само.-с. 654.
112. Соловьев С.М. Сочинения: В 18-и кн.-М., 1989.-Кн.3.-с. 626-627.
113. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций.-с. 115.
114. Послания Ивана Грозного... С. 656.
115. Там само.-с. 390-394.
116. ЦДІА України у м. Києві. Ф. КМФ-32 - Оп.1.- Од.зб.47.- Арк. 1.
117. ЦДІА України у м. Києві. Ф. КМФ -32 - Оп.1.- Од.зб.102.- Арк. 1-2.
118. ЦДІА України у м. Києві. Ф. КМФ -9 - Оп.1.- Од.зб.3.- Арк. 9-10.
119. Лурье С.В. От древнего Рима до России XV века преемственность имперской традиции... С. 129-130.
120. Послания Ивана Грозного... С. 285.
121. РГАДА.- Ф.79.- Оп. 2.- Од.зб. 2.- Арк. 3-4.
122. РГАДА.- Ф.389.- Оп. 3.- Од.зб. 615.- Арк. 3-4 зв.
123. Послания Ивана Грозного... С. 348.
124. Там само.-с. 489-492.
125. Зимин А.А. В канун грозных потрясений: предпосылки первой Крестьянской войны в России.-М., 1986.- с. 44.
126. Лурье Я.С. Новые данные о посольстве Сугорского и Арцыбашева в 1576 г. / В кн.: Исторические записки. - Т. 27 - М., 1948.- С. 297.
127. Зимин А.А. В канун грозных потрясений... С. 54.
128. Новицкий Г.А. Новые данные о русском феодальном землевладении в Прибалтике в период Ливонской войны // Вопросы истории.- 1956. - № 4.- С. 134-138.
129. Каштанов С.М. Еще раз о Городовом приказе XVI века // Вопросы истории. - 1963.- № 11. - С. 18-27.
130. Дмитриева М.В., Пушкарева Н.Л. Русские и немцы: представление друг о друге // Вопросы истории.- 1991.- № 6.- С. 200-205.
131. Зимин А.А. В канун грозных потрясений... С. 55.
132. Тойнби А.Дж. Постигание истории. Сборник.-М., 1991.-с. 317, 496-497.
133. Полосин И.И. Социально-политическая история России XVI - начала XVII в. Сборник статей.-М., 1963.-с. 53-55.
134. Проезжая по Московии (Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов)... С. 211.

135. Аграрная история Северо-Запада России XVI века. Новгородские пятины / Отв. ред. А.Л. Шапиро. - Л., 1974.-с. 298.
136. Судебники XV-XVI веков / Под общ. ред. Б.Д. Грекова. - М. -Л., 1952.-с. 57, 505.
137. Зимин А.А. В канун грозных потрясений...С. 130.
138. Пронштейн А.П. Великий Новгород в XVI веке. Очерк социально-экономической и политической истории русского города. / Под ред. М.Н. Тихомирова. Харьков, 1957.-с. 194.
139. Греков Б.Д. Краткий очерк истории русского крестьянства. - М., 1958.- с. 202, 210.
140. Там само.-с. 202.
141. Бахрушин С. В. Научные труды. -Т.1.-М., 1952.-с. 211.
142. Рапба Н.С. Польско-турецкие отношения в конце XVI- начале XVII вв. и внешняя политика Польши в период польско-турецкой войны 1620 - 1621 гг.: Автореф. дис... канд. іст. наук / Харьков. Госуд. ун-т.- Харьков, 1960.-с. 8.
143. Скрынников Р.Г. Русь IX-XVII века.-СПб., 1999.-с. 217.
144. Скрынников Р.Г. Россия накануне "смутного времени".-М., 1981.- с. 54.

Вступ	3
Розділ 1. Джерела та історіографія проблеми дослідження	6
Розділ 2. Генеза імперської ідеї та її вплив на внутрішньополітичний розвиток Московської держави наприкінці XV-XVI ст.	49
Розділ 3. Роль імперської ідеї в зовнішньополітичній доктрині московських правителів.	86
Висновки	124
Список літератури	133

ББК 63.3(4 Рос)4

Д-26

Дебенко В. З.

Зародження імперської ідеї в Московській державі в кінці XV-XVI ст.-2-е вид., доп.-Івано-Франківськ, "Плай", 2002.-153 с.
(8 іл., 2 дод.).

Книга присвячена розгляду формування в Московській державі імперської ідеї, виробленню політичною елітою Москви відповідної геополітичної доктрини та шляхів її реалізації. Вона розрахована як на фахівців істориків, політологів, соціологів, так і на масового читача.

Наукове видання

Дебенко Василь Зеновійович

Зародження імперської ідеї в Московській державі
в кінці XV-XVI ст.

Дизайн та верстка: студія дизайну "Арт-Бастер".

Видрук здійснено видавництвом "Плай"

Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

НБ ПНУС

743686

Здано до набору 05.11.2002 р. Підписано до друку 28.11.2002 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Літ. гарн.
Ум. друк арк. 4,62. Вид. арк. 4,88. Зам. 89.

Друкарня видавництва "Плай"
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.
76000 Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.

Для нотаток
